

הקיבוץ הארצי וברית המועצות בעשור העצמאות הראשון

אלון פאוקר

מבוא

'בשביילנו ברית המועצות היא מצודת הסוציאליזם העולמי, היא מולדתנו השנייה, הסוציאליסטית', הכריז בנאום בכנסת מנהיג מפ"ם יעקב חזן.¹ ואכן ימי קום המדינה והשנים שלאחריהן התאפיינו בהידוק הזיקה – העמקת הקשר הרעיוני והרגשי – של הזרם השמאלי בתנועת העבודה הציונית לברית המועצות. בייחוד בלטו בנטייה זו מפלגת השמאל הציונית מפ"ם והתנועה הקיבוצית 'הקיבוץ הארצי', שהמפלגה הייתה הזרוע הפוליטית שלה (ושל 'הקיבוץ המאוחד'). את דבריו, שזכו לכינוי 'נאום המולדת השנייה', השמיע חזן עם כינונה של הממשלה הראשונה ב-10 במרס 1949. לנוכח אכזבתו מהישארות מפ"ם מחוץ לממשלה הוא ביקש להיתלות בחזון פוליטי מרחיק ראות כתחליף לעשייה הממשית שנמנעה מתנועתו.² כיוון זה ליווה את מפ"ם בעשור הראשון למדינה.³ סוגיית הזיקה הרעיונית לברית המועצות נידונה לא אחת במחקר בעיקר מההיבט הפוליטי שלה. החוקרים הדגישו שהידוק הזיקה אכן היה תגובה לחולשה פוליטית ונבע גם ממניעים פנים תנועתיים ואף משיקולים אישיים של המנהיגים. המנהיגים סברו שכך ימנעו בתנועותיהם הקיבוציות זעזועים רעיוניים ופוליטיים, העלולים להתפתח לנוכח ההיחלשות הציבורית בתקופת הממלכתיות. מגמה זו בלטה בקיבוץ הארצי יותר מבקיבוץ

* מאמר זה נכתב בסיוע יד יערי – מכון המחקר והתיעוד של השומר הצעיר בגבעת חביבה. תודתי לפרופ' אביבה חלמיש; לעמיתי מיד יערי פרופ' אלי צור; ולעמיתי מהמכללה האקדמית בית ברל ד"ר סיגל בן-רפאל-גלנטי וד"ר יעקב טפלר על הערותיהם המועילות בזמן כתיבת המאמר. תודתי לד"ר אביגיל פז-ישעיהו ולד"ר תמר שכטר על הסיוע החשוב בעריכתו.

1 דברי הכנסת (1) 1949, עמ' 125.

2 זאב צחור, חזן – תנועת חיים: השומר הצעיר, הקיבוץ הארצי, מפ"ם, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 192.

3 אלי צור, נופי האשליה: מפ"ם 1948-1954, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 1998, בייחוד עמ' 117-119, 274-276.

המאוחד, ומחירה הפוליטי, על פי מחקרים אלה, היה גבוה, שכן היא חסמה את היכולת של מפ"ם להתמודד באופן פורה ומועיל עם האתגרים החדשים.⁴ באותם מחקרים לא נדון ההיבט הפנים קיבוצי של הידוק הזיקה לברית המועצות, ומאמרי זה כוונתו להשלים את החסר – כלומר לבחון את הגורמים הפנים-תנועתיים שהניעו את המנהיגים לפנות להידוק הזיקה לברית המועצות, לתאר את הדרך שננקטה למימוש כוונותיהם ולנתח את השפעותיה של ה'אוריינטציה למחנה המהפכה', כמו שנהגו לכנות את הידוק הזיקה לברית המועצות במפ"ם ובתנועות הקיבוציות שעמדו במרכזה. הידוק הזיקה של הקיבוץ הארצי לברית המועצות, שהחל מעט לאחר קום המדינה, נמוג לאחר שנת 1956 מן הטעמים שנראה בהמשך הדברים. בתקופה זו אפשר להבחין בחמישה שלבים, שבהם יעסוק המאמר: השלב הראשון החל עם קום המדינה והסתיים ב-1950, ובו התקבל הידוק הזיקה האידאולוגית ברצון הודות לתמיכתה של ברית המועצות ביישוב היהודי בארץ ישראל ערב הקמת המדינה ובמהלך מלחמת העצמאות, שהתפרשה כגישה פרו-ציונית. השלב השני, שראוי לכנותו שלב ההשמאלה, החל ב-1950 והסתיים עם משפט פראג בנובמבר 1952 – משפט הראווה שבו הועמדו לדין 'אויביו' של המשטר הקומוניסטי. בתקופה זו ביקשו חברים בקיבוץ הארצי להפוך את הזיקה האידאולוגית להשתייכות בפועל למחנה העולמי הכפוף לברית המועצות. בשלב השלישי, שחל בעקבות הטלטלה שעורר משפט פראג, ניבעו סדקים בזיקה לברית המועצות, ובקיבוץ הארצי התפרצה סערה פנימית עזה שנרגעה רק באמצע שנת 1954. בעקבות הידרדרות נוספת ביחסי ברית המועצות-ישראל בשנים 1955-1956, המהווים את השלב הרביעי, התקשתה מנהיגות הקיבוץ הארצי להמשיך לקיים את הזיקה האידאולוגית לברית המועצות. השלב החמישי והאחרון, שבו דעכה הזיקה של הקיבוץ הארצי לברית המועצות (למעשה, גם אם לא להלכה) היה מסוף 1956 ועד 1958, סוף העשור הראשון למדינת ישראל. בשלב זה התפוגגה הזיקה המהודקת לברית המועצות במידה כזאת שגם המנהיגים ויתרו עליה.

4 אבנר הורוביץ, 'תנועת העבודה והמדינה: יצחק טבנקין ומאיר יערי מול הממלכתיות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997, עמ' 411-413; שאול פז, 'בין אידאולוגיה לפרגמטיזם: תפיסותיה ועמדותיה המדיניות והבטחוניות של מפ"ם בשנים 1948-1954', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1993, עמ' 173-178; הנ"ל, 'המהפכה שבשושה לבוא: מפ"ם בשאלות חוץ 1948-1954', בתוך: אלי צור (עורך), לא יוכלו בלעדיו: עמדת מפ"ם בשאלות חוץ וביטחון 1948-1956: קובץ מחקרים ב, גבעת חביבה 2000, עמ' 179-181; צור, נופי האשליה, עמ' 274-276; הנ"ל, 'החלה יציאת מצרים ומה עשו חלוצינו? הקיבוץ במבחן העלייה ההמונית', עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 316-337; צחור, חזן – תנועת חיים, עמ' 188-194; הנ"ל, 'למוסקוה וחזרה', אלפיים, 24 (2002), עמ' 73; אניטה שפירא, 'מאפיינים של תהליכי השמאלה', בתוך הנ"ל, ההליכה על קו האופק, עם עובד, תל אביב תשמ"ח, עמ' 215-220.

התנועה הקיבוצית עם קום המדינה

בתום מלחמת העצמאות עמדה התנועה הקיבוצית לפני מציאות חדשה שהייתה פרי תהליך המעבר מחברה וולונטרית להתנהלות ממלכתית שבמרכזה מנגנון ביורוקרטי.⁵ השינוי פגע במעמדם של הקיבוצים, ובאותה העת הם נקלעו למשבר הקשה בתולדותיהם עד אותם ימים. עתה הם לא בלטו עוד בעשייה כפי שהיו בתקופת היישוב, ונתרו בשולי ההתרחשויות העיקריות כגון קליטת העלייה הגדולה. יוקרתם מן העבר נפגמה, אם כי עדיין היו שהמשיכו לראות בהם סמל לחלוציות.

החברים בקיבוצים הושפעו מהלוך הרוחות בחברה כולה, ואמונתם בדרכו של הקיבוץ – שכבר נפגעה בשל העייפות הגופנית והנפשית מאורח החיים התובעני – התערערה עוד. הם חשו שתמו ימי המאבק והגיעה עת 'החיים הנורמליים', ואת המשימתיות שהכפיפה את חיי הפרט למען מטרות חברתיות ולאומיות ביקשו להמיר בכנייתה של המסגרת המשפחתית ובהגשמת מאוויים אישיים בתוך סביבת חיים קיבוצית מטופחת. אי-הנחת הביאה לידי גל עזיבה חסר תקדים – בכל שנה מהשנתיים הראשונות לעצמאות עזבו כ-10% מהחברים. מקצתם מצאו תחליף לחיי הקיבוץ בפעילות ציבורית במנגנון המדיני הנבנה, שהיה באותם ימים בעלת תדמית של עשייה חלוצית.⁶

כדי להתמודד עם משבר זה – שעיקרו היחלשות של הדרך החלוצית והיחלשות אמונתם של החברים בה – חברה המנהיגות הקיבוצית ליצור זיקה בין הקיבוצים למערכת בין-לאומית. היא ביקשה כמו שנראה להעניק לחברים תחושה שהם חלק מתנועה עולמית מצליחה, וכך להעצים את אמונתם בשליחותו של הקיבוץ.

כוונת אלה לא היו רק נחלתן של התנועות הקיבוציות של מפ"ם. גם 'חבר הקבוצות' והתנועה שקמה בעקבותיו ב-1951 'איחוד הקבוצות והקיבוצים', שהיו מזוהות עם מפלגת השלטון המתונה מפא"י, קיוו למצוא חיזוק לדרך על ידי יצירת קשר עם תנועות סוציאל-דמוקרטיות ברחבי העולם. ואולם המציאות הפוליטית העולמית של קיטוב בין גושי הקומוניזם לקפיטליזם הקשתה עליהן והן חשו ש'נתינת מנו מבחינה רוחנית באשר אין לנו כמעט שותף בדרכנו ואנו נושאים את יעודו של הסוציאליזם הדימוקרטי כמעט בכדידות מוחלטת' (ההדגשה שלי). החברים ביקשו מוצא לאובדן ובשכנוע עצמי טענו:

אין אנו בודדים, גם דורנו עד לנסינות של הגשמת חיי שיתוף במקומות שונים בעולם. היו קומונות בעבר והיו כשלונות, ועל אף הכשלונות מתחדשים הנסינות

5 שפירא, שם, עמ' 213; אבי בראלי, 'הממלכתיות ותנועת העבודה', בתוך: מרכזי בראון (עורך), אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1999, עמ' 37.

6 הנרי ניר, רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית, מוסד ביאליק, ירושלים ובאר שבע 2008, עמ' 422-439; אלון פאוקר, 'כשהקיבוץ החלוצי פגש את המדינה הממלכתית: קשיים של דימוי עצמי', בתוך: אביבה חלמיש וצבי צמרת (עורכים), הקיבוץ: מאה השנים הראשונות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ע, עמ' 167-182; רחל כהן פרידהיים, 'החלוץ שנותר מאחור: הקיבוצים וקליטת העלייה 1948-1953', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשס"ד.

האלה בארצות הברית ובדרום אמריקה, באירופה, באפריקה ובהודו. ואף אם יכבירו עלינו החיים בקבוצה בבעיותיהם ובקשייהם, נשאב עידוד מן העובדה ששותפים לנו בחיפושי הדרך, בהלכה ובמעשה, גם מחוצה לנו.⁷

מצבם של חברי הקיבוץ המאוחד, בייחוד בשנים שהיו שותפים פוליטית עם הקיבוץ הארצי במפ"ם (1948-1954), היה קל יותר. החברים והמנהיגים התלכדו סביב רעיון הידוק הזיקה לברית המועצות, והוא נסך בהם תחושת עוצמה. ואולם לא לאורך זמן. בקיבוץ המאוחד, שלא היה אחיד מבחינה רעיונית וחברתית ומפולג מבחינה פוליטית (בין תומכי מפא"י לתומכי מפ"ם), חל קרע ששיאו בפילוג בשנת 1951 – אז התפצלה התנועה בין תומכי מפא"י לתומכי מפ"ם. קיבוצים אחדים התפלגו – בכללם הקיבוץ שעמד בבסיסו של הקיבוץ המאוחד, עין חרוד – ובאחרים חלו חילופי אוכלוסייה בהתאם להשתייכותם המפלגתית.⁸ תומכי מפא"י שפרשו מהקיבוץ המאוחד הקימו עם חבר הקבוצות (המזוהה כאמור עם מפא"י) את התנועה הקיבוצית החדשה 'איחוד הקבוצות והקיבוצים', שזוכרה למעלה. כעבור זמן, בשנת 1954, חל פילוג במפ"ם, ובמסגרתו נותר הקיבוץ הארצי במפלגה זו, אך הקיבוץ המאוחד עזב אותה ומעתה עמד במרכז של מסגרת מפלגתית חדשה – התנועה לאחדות העבודה. או אז נמוגה בקיבוץ המאוחד הזיקה לברית המועצות כמעט לחלוטין.⁹

לאחר הפילוג במפ"ם נותר הקיבוץ הארצי יחידי במאמציו להתמקד בזיקה לברית המועצות. נראה שהרקע התנועתי הייחודי שלו הוא שאפשר את המשך קיומה של מגמה זו.

טיפוח הזיקה הסובייטית בקיבוץ הארצי

הרגש הרעיוני-פוליטי המבקש לו בני ברית רחוקים אפיין את הקיבוץ הארצי מיום היווסדו והמשיך את מורשת תנועת הנוער 'השומר הצעיר' שייסדה אותו. התנועה הקפידה ליצור קשר עם ראשי מדינות, עם מפלגות ועם אישים בעולם, וקשרים אלה היו המעגל הבין-לאומי של הקולקטיביות הרעיונית – אותה גישה מיוחדת של הקיבוץ הארצי, מורשת תנועת הנוער, שלפיה היסוד הרעיוני עומד במוקד התנועה ועל כן יש לחתור להסכמה אידאולוגית מחייבת.¹⁰

- 7 זאב גולדברג, 'לדרך התנועה בשעה זו', בקבוצה (תשרי-חשוון תש"ט), עמ' 33; מאיר מנדל, 'בימים אלה ומעבר להם', ניב הקבוצה, ה, ב (אפריל 1956), עמ' 242.
- 8 כך למשל עברו תומכי מפא"י מבית השיטה לאילת השחר, ותומכי מפ"ם מתל יוסף עברו לבית השיטה. ראו: עמיה לבלך, קיבוץ מקום, שוקן, ירושלים 1984.
- 9 על הפילוג בקיבוץ המאוחד ראו: יוסי אסף, 'הסכסוך הפוליטי בקיבוץ המאוחד 39-51', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 1987. על פילוג מפ"ם ראו: צור, נופי האשליה, עמ' 240-271. להיעלמות הזיקה לברית המועצות מהשיח הציבורי בקיבוץ המאוחד ראו: שם, עמ' 254-256.
- 10 פז, 'המהפכה שבוששה לבוא' (לעיל הערה 4), עמ' 177-181.

מכיוון שהקיבוץ הארצי טיפח את האידאולוגיה המרקסיסטית-מהפכנית, הופנו כוונות המנהיגים לקשר בין-לאומי אל עבר ברית המועצות.¹¹ קשר אידאולוגי זה התחזק עד מאוד בתקופה שבין מלחמת העולם השנייה לימי קום המדינה. ברית המועצות נהנתה באותן שנים מאהדה גדולה ביישוב, לא רק בתנועות השמאל שהגדירו עצמן מהפכניות, אלא גם במפא"י הסוציאל-דמוקרטית. יוקרתה של ברית המועצות בעיני גורמים רבים ביישוב ניוזנה מעמידתה כנגד גרמניה הנאצית ומהתבטאויות סובייטיות רשמיות, שבשנים שלאחר תום מלחמת העולם השנייה סדקו את העוינות מן העבר כלפי הלאומיות היהודית. בייחוד הרשימה הצהרת גרומיקו באו"ם (ב-14 במאי 1947) בזכות הקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל, שנתפסה כפסגת ביטויי האהדה של ברית המועצות לציונות. גם תמיכת הסובייטים בתכנית החלוקה של האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947, אספקת הנשק הצ'כי בימי מלחמת העצמאות בהנחייתה של ברית המועצות והתמיכה הסובייטית בקבלת מדינת ישראל כחברה באו"ם במאי 1949, תרמו ליחס האוהד כלפי ברית המועצות.¹²

הנהייה האידאולוגית אחרי ברית המועצות התחזקה בקיבוץ הארצי בעקבות קשריו עם מפלגות ותנועות פוליטיות סוציאליסטיות אך לא קומוניסטיות באירופה. תנועות ומפלגות אלו ראו עצמן קשורות אידאולוגית לברית המועצות, אך בשונה מהמפלגות הקומוניסטיות בארץ, באירופה וברחבי העולם, לא היו מחויבות לה מבחינה ארגונית. מייצג בולט של זרם זה היה האינטלקטואל הצרפתי ז'אן פול סארטר, שפעל במסגרת השמאל המרקסיסטי הצרפתי, שחלקו התארגן מאוחר יותר במפלגת 'ברית השמאל הסוציאליסטי'. מקרב התנועות הללו הייתה המפלגה הסוציאליסטית האיטלקית בראשותו של פיאטרו נני הבולטת ביותר בפוליטיקה של ארצה. מפ"ם ראתה בה מפלגת אחות באותן שנים וגם לאחר תקופת דיוננו כאן.¹³

11 על קשר ארוך שנים זה מימי ראשית התנועה ראו: משה צ'ז'יק, יחסו של השומר הצעיר לקומוניזם ולברית המועצות, ספרית הפועלים, תל אביב 1991; אביבה חלמיש, מאיר יערי – ביוגרפיה קיבוצית: חמישים השנים הראשונות 1897-1947, עם עובד, תל אביב וגבעת חביבה 2009, עמ' 273-256.

12 חלמיש, שם, עמ' 269-273; אייל כפכפי, 'קשריהן של תנועות הנוער החלוציות של מפ"ם אל הפרדציה של הנוער הדמוקרטי (1948-1953)', יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 191-194; פז, 'המהפכה שבוששה לבורא' (לעיל הערה 4), עמ' 188.

13 על זרמים אלה בבריטניה ראו: G. L. Arnold, 'Britain: The New Reasoners', in: Leopold Labeledz (ed.), *Revisionism: Essay on the History of Marxist Ideas*, G. Allen and Unwin, London 1962, pp. 299-312; בצרפת: Jean DuVignaud, 'France: The Neo-Marxists', *ibid.*, pp. 313-323 (especially pp. 314, 322); Giorgio Galli, 'Italy: The Choice for the Left', *ibid.*, pp. 324-328 (especially p. 327). לכך שהמפלגה הסוציאליסטית האיטלקית בלטה כבעלת כוח פוליטי חשוב, ראו: William E. Griffith, 'The Decline and Fall of Revisionism in Eastern Europe', *ibid.*, p. 224.

הידוק הזיקה לברית המועצות

השלב הראשון: העמקת הזיקה (מקום המדינה עד 1950)

כבר בחודשי העצמאות הראשונים החלו מנהיגי התנועה להדק את הזיקה לברית המועצות. בהיותם אמונים על דרך הקולקטיביות הרעיונית הם ביקשו להדגיש את חשיבותה של אחדות זו, ולא זו בלבד, הם סברו שהיסוד לאותו ביסוס רעיוני צריך להיות הזיקה לברית המועצות.

לקראת הכינוס התנועתי הראשון של הקיבוץ הארצי בימי המדינה – מועצת נהריה שהתקיימה בדצמבר 1948 – עמד מאיר יערי, אחד משני המנהיגים של מפ"ם והקיבוץ הארצי (לצד יעקב חזן), על חשיבות העמקת היסוד הרעיוני בתנועה: 'לא יהיה לנו קיום והמשך אם לא נתעטף מחדש, מכף רגל ועד ראש, במלוא צבעי דגלנו' (ההדגשה שלי).¹⁴ ואולם נציגי הקיבוצים במועצה ידעו שהחברים נוטים לעסוק בנושאים אחרים. כאמור הם עייפו מאירועי השנים האחרונות ובייחוד ממלחמת העצמאות, וציפו לשפר את חייהם האישיים. על כן דרשו הנציגים מהנהגת תנועתם לקיים מועצה נוספת שתדון בהיבטים החברתיים של הקיבוץ. ואכן כעבור חצי שנה, ביוני 1949, התקיימה מועצה בניר דוד, אבל גם בה שבו המנהיגים וטענו שהפתרון לבעיות הללו טמון בחיזוק הרעיוני של החברה הקיבוצית. כך לפני המועצה ציין יעקב חזן ש'כלי תחושה [...] של אחרית-הימים, בלי השתלבות רוחנית ונפשית במאבקה האדיר של האנושות על עתידה, בלי העמקת ההכרה שהננו חלק בלתי-נפרד במחנה המהפכני העצום – לא תוכל התנועה הקיבוצית להתקיים לאורך-ימים כתנועה יוצרת, משפיעה וכובשת'.¹⁵ ובפתיחת המועצה הוא שב על דבריו: 'נחטא לעצמנו אם לא נזכור שהעיקר הוא המתח האידאי של התנועה. אנו חייבים לדאוג להעמקתו של החינוך הפוליטי בתוכנו. אסור לנו לבנות יותר מדי על הנאמנות הבלתי מעוררת של תנועתנו לדרכה' (ההדגשה שלי).¹⁶ כלומר, 'עולם המחר' הסובייטי צריך להיות האופק של הקולקטיביות הרעיונית, ואותה יש להעמיק בעידן החדש ולהדקה היטב. החברים לא השתכנעו והמשיכו לדרוש מהנהגה להתמקד בבעיות החברתיות שהטרידו אותם. כך למשל דרש מהמועצה ישעיהו וינברג:

חיבים אנו לתבוע ממאיר [יערי] את תוספת הראגה לטיפוח התא הקיבוצי – כי התא הוזנח [...] יצרנו קרן אדירה של כחות אדם, אך זה שנים שאנו אוכלים מן הקרן ואיננו מוסיפים עליה [...]. הפתרון [הוא ש] תלווה הנהגת התנועה את חיי החברה הקיבוצית

14 מאיר יערי, 'הקיבוץ הארצי אחרי האיחוד ואחרי הקמת המדינה' (הרצאה לקראת המועצה הכ"ז, נהריה, דצמבר 1948), ארכיון השומר הצעיר (להלן: אש"צ) 5-20(4), עמ' 7.

15 יעקב חזן, 'התנועה הקיבוצית לאור התמורות', מרס 1949 (לקראת מועצת ניר דוד), אש"צ 5-20(1), עמ' 11.

16 דברי הנ"ל במועצה הכ"ח (ניר דוד, יוני 1949), מובא בידיעות הקיבוץ הארצי, אוגוסט 1949, עמ' 40.

באותה רגישות סייסמוגראפית, תוך השקעת אותו מאמץ מחשבתי יוצר, אשר בו היא מלווה היום את חיינו הפוליטיים. זה שנים שמיטב חברינו לא עסקו בבעיותיה החברתיות של התנועה הקיבוצית, ובנקודה זו חייבים אנו לחולל מפנה יסודי.¹⁷

הבדלי גישה אלה, שבלטו לראשונה במועצת ניר דוד, נותרו בעינם גם בשנים הבאות. החברים ניסו לשכנע בצדקתם בלי לקרוא תיגר על מנהיגיהם. ראוי לציין שלא רק בקיבוץ הארצי, אלא בתנועה הקיבוצית כולה, לא שעו המנהיגים לדרישת החברים למקד את תשומת הלב בעניינים פנים קיבוציים.¹⁸

זמן קצר לפני המועצה בהכנות לחג אחד במאי 1949, הראשון לאחר המלחמה, ניתן ביטוי לגישת ההנהגה. מחלקת התרבות, שהייתה אחראית על תחום ההדרכה הרעיונית, כתבה לוועדות התרבות של קיבוצי התנועה:

השנה נודעה חשיבות מיוחדת לחג הזה, שהנו חג הסוציאליזם ותנועת הפועלים הבינלאומית. נוכח המזימות של אינטרכנציה וסכנת המלחמה מבחוץ והתכחשות ובגידה מבפנים, מחננו הקיבוצי צריך להיפקד ולהיצמד ביתר עוז ודביקות לנס הסוציאליזם הלוחם והמשחרר (ההדגשות שלי).¹⁹

כוונת החוזר הייתה ברורה לנמענים: המלחמה הקרה המקצינה והולכת מחייבת את הקיבוצים, כחלק מכוחות הקדמה בארץ, לחזק את המחנה הסוציאליסטי העולמי. ולא פחות חשוב – הממלכתיות שהחיל שלטון מפא"י עם המדינה מחייבת את חברי הקיבוצים לחדד את הבסיס הרעיוני הסוציאליסטי שלהם. רק כך יוכלו להמשיך בדרך החלוצית המהפכנית הייחודית של תנועת הפועלים בארץ, שהקיבוצים הם חוד החנית שלה.

הנטייה לברית המועצות ולסוציאליזם העולמי, שהייתה משוקעת ברובד הרעיוני, בלטה בעשייה התרבותית של קיבוצי התנועה, במטרה לנצל אותה לחיזוק דרכו הייחודית של הקיבוץ כמשקל נגד לשלילת החלוציות והסוציאליזם שהלכה והתעצמה במדינה הצעירה. את התרבות הסובייטית הפיזה מחלקת התרבות בדרכים מגוונות: היא המשיכה לדרבן את הקיבוצים לערוך חוגים רעיוניים פוליטיים ולהדגיש את חגי אחד במאי ומהפכת אוקטובר, ואף הנחתה אותם כיצד לקיימם. הנחיות אלה בוצעו לפרטיהן, והידוק הקשר עם עולם

17 דברי ישעיהו וינברג במועצה הכ"ח של הקיבוץ הארצי (ניר דוד, יוני 1949), מובא בידיעות הקיבוץ הארצי, אוגוסט 1949, עמ' 62. לפער שנוצר בין מנהיגים לחברים בקיבוץ הארצי סביב מועצות נהריה וניר דוד של התנועה ראו: אלון פאוקר, 'אוטופיה בסבך הסתירות: השוואה בין הדימויים העצמיים של התנועות הקיבוציות השונות בעשור הראשון למדינה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2005, עמ' 392-404. לכך שלמן קום המדינה אפיין פער זה את התנועות הקיבוציות כולן ראו שם, עמ' 445-450.

18 פאוקר (לעיל הערה 6), עמ' 174-179.

19 חוזר מספר 55 של המחלקה לתרבות של הקיבוץ הארצי לקיבוצים, לקראת האחד במאי 1949, אש"צ 41.22(1).

המהפכה הובלט בסדר היום התרבותי-רעיוני. גם סרטי קולנוע שהוקרנו בקיבוצים וספרים שהופצו ב'מפעל הספר' (מנגנון שאפשר לקיבוצים לקנות ספרים בהנחה) שימשו אמצעי ראוי למטרת המחלקה.²⁰ וכך, חרף אי-ההסכמה עם המנהיגים על הגדרת צורכי החיים האמתיים, נענו החברים לדרישת הטיפוח הרעיוני, והקו שהמנהיגים גיבשו היה מקובל על הכול. קו זה אמנם לא נעשה מוקד עניינם של החברים והם המשיכו לדרוש את טיפוח הבית הקיבוצי, אך המנהיגות בכל זאת הצליחה להשתית קו רעיוני אחיד, ואין זה עניין של מה בכך אל מול מה שצפן לה העתיד.

השלב השני: איום משמאל (מ-1950 עד נובמבר 1952)

מבחינתם של המנהיגים פירושו של הידוק הזיקה לברית המועצות היה הפיכתו למיתוס מגייס ולא יותר: תפקידו העיקרי היה חיזוק האמונה של החברים במוקד התנועה הממשי – החלוציות הציונית.²¹ מכיוון שכך הרשו לעצמם חזן ויערי להשתמש בזיקה הסובייטית גם כשידעו שהמציאות בברית המועצות שונה מזו שהצטיירה בכתביהם ובנאוניהם.²² כשהחלו, עם קום המדינה, להשריש ביתר שאת את המגמה הסובייטית בעזרת יוקרתה הגואה, לא העלו על דעתם לסטות מ'תורת השלבים' – הגישה הייחודית שעיצב מאיר יערי והקיבוץ הארצי אימץ עם היווסדו ב-1927, ולפיה שלב המהפכה הסוציאליסטית יבוא רק לאחר מימושו וביסוסו של שלב הבניין (הקונסטרוקטיביזם) הציוני.²³ בזכות תורה זו אפשר היה לשלב בין התמקדות במעשה הציוני הקונסטרוקטיבי ובין הרצון להשתייך מבחינה תודעתית למהפכה עולמית.²⁴

20 להבלטת הזיקה לברית המועצות בסדר היום הרעיוני והתרבותי ראו למשל: 'ל"ב שנה למהפכת אוקטובר' (מאמר מערכת), עלון עין השופט, 11.11.1949, עמ' 3; עזרא, 'בשולי הסמינריון', עלון שובל, 6.10.1950, עמ' 5-7; להתכתבות בין מחלקת התרבות של הקיבוץ הארצי ובין הקיבוצים ראו: אש"צ 1.22(2), לדוגמה 'קיבוץ שער העמקים למחלקת התרבות', 4.1.1950; קיבוץ חצור למחלקת התרבות, 15.3.1950.

לדרכו שדרבנה מחלקת התרבות את הקיבוצים לפעילות שתעמיק את הזיקה לברית המועצות ראו למשל: חזור מחלקת התרבות לקיבוצים, 7.9.1950, אש"צ 1.22(1); הצעת מחלקת התרבות לקיבוצים למתכונת חגיגות השבעה בנובמבר 1952, אש"צ 1.22(1). להפצת ספרים וסרטים ראו: אש"צ 1.22(1).

21 דברי הסיכום של מאיר יערי במועצה הכ"ט (טבריה, יוני 1950), מובא בידיעות הקיבוץ הארצי, אוגוסט 1950, עמ' 93. על הדמיון של חזן ויערי למנהיגים אחרים בשמאל הציוני שראו במיתוס הסובייטי מיתוס מגייס ולא השתלבות ממשית ראו: זאב צחור, 'למוסקווה וחזרה' (לעיל הערה 4), עמ' 69-70.

22 צחור, שם, שם.

23 'ההנחות האידיאולוגיות של הקיבוץ הארצי מיסודו של השומר-הצעיר' (נתקבלו במועצה המייסדת, 3-1 אפריל 1927, חיפה), מקורות לחקר תולדות השומר הצעיר, 5 (1987), עמ' 156.

24 הורוביץ, 'תנועת העבודה והמדינה', עמ' 290, 369; חלמיש, מאיר יערי, עמ' 100-103.

אבל לא מעט מחברי התנועה הבינו את דברי מנהיגיהם כפשוטם. הם נשבו בקסמו של 'עולם המחר', שנעשה בשבילים מוקד רעיוני ומעשי, וראו בקיבוץ בראש ובראשונה תא בעולם המהפכה. הצלחתה של ההנהגה להעניק לרובד הרעיוני מקום מרכזי מכאן והתעצמות הקשיים הפוליטיים והחלוציים של התנועה מכאן תרמו להעדפת התאוריה הרחוקה והזוהרת על פני המעשה החלוצי הציוני הקרוב והיגע. במילים אחרות, השימוש במיתוס הסובייטי טמן בחובו סכנה – הפרת הסדר של תורת השלבים. 'משבר ההשמאלה', העומד במקדו של שלב זה, והמאבק האידאולוגי בעטיה של גישה זו היו אפוא בעלי משמעויות מעשיות מרחיקות לכת.

מאבק זה התפרץ בקיץ 1950 כנראה בהשפעת התייצבותה של ממשלת ישראל לצד ארצות הברית במלחמת קוריאה. המכוונות הבין-לאומית עמדה אפוא במבחן ממשי והחריפה את הוויכוח בקיבוץ הארצי ובמפ"ם על הקשר עם ברית המועצות והגוש המזרחי. האכזבה מהישגה של מפ"ם בבחירות של ינואר 1949 הוסיפה לגיבוש הכיוון שנבחר. בבחירות קיבלה מפ"ם 19 מנדטים, שאמנם היו הישג לא מבוטל, אך היא נותרה מחוץ לממשלה ומעמדת האופוזיציה לא הצליחה לערער את שלטונה היציב של מפא"י. בשל כך לא נעשתה גורם חשוב על המפה הפוליטית של ישראל.

נוסף על האכזבה השפיעה על התפרצות המאבק האידאולוגי גם הבשלת מאמר בשם 'אנו והקומוניזם' שהתפרסם חודשים אחדים קודם לכן בעל המשמר, העיתון היומי של הקיבוץ הארצי ומפ"ם. במאמר זה ביקש הכותב, יעקב ריפתי, מראשי המגמה השמאלית במפ"ם ובקיבוץ הארצי, לחשוף את הוויכוח בין מחנה השמאל ובין ההנהגה. צעד זה היה למגנת לבם של מנהיגי הקיבוץ הארצי (ומנהיגי הקיבוץ המאוחד), שחששו שהחשיפה תקציץ ותדרדר את הוויכוח.²⁵

לא רק ריפתי, גם אנשי ציבור ממנהיגי השמאל בקיבוץ הארצי כמו אליעזר פרי ואהרון כהן שאפו לחדד את הוויכוח הפוליטי כדי לקרוא תיגר על גישת ההנהגה לברית המועצות. לדעתם אין די בהזדהות עם הישגיו של העולם הסוציאליסטי, אלא יש לפעול להשתלבות ממשית בדרכה של ברית המועצות. גם שינויי העתים, כשמדיניותה של ברית המועצות כלפי מדינת ישראל נעשתה מתום מלחמת העצמאות אוהדת פחות ואף עוינת, לא ערערה את גישתם זו.²⁶

במאמרו הסביר רפתי שבועלם מתנהל מאבק איתנים בין שני כוחות חשובים: העולם הרכושני והעולם הסוציאליסטי. הקיבוץ הארצי נתבע להזדהות עם העולם הסוציאליסטי, ומכאן עם ברית המועצות והעולם הקומוניסטי, ולייחסה של ברית המועצות לישראל או לטענות כנגדה בתחום זכויות האדם אין כדי להשפיע. ביטוי קולע לגישה זו השמיע כעבור שנתיים איש השמאל מהקיבוץ המאוחד ליובה לויטה:

25 המאמר התפרסם בעל המשמר, ביום 30.4.1950. להתפתחותו של המאבק הפוליטי בתוך הקיבוץ הארצי ובמפ"ם ראו: צור, נופי האשליה, עמ' 92, 119-122, 126-129.

26 פו, 'המהפכה שבוששה לבוא' (לעיל הערה 4), עמ' 187, 191-192; כפכפי, (לעיל הערה 12), עמ' 195-206.

הבעיה אינה באהדה או באי אהדה לברה"מ. כיום זוהי בעיה של קנה מידה במדיניות העולם [...] סוציאליזם וקאפיטליזם עומדים כיום במאבק [...]. ההסתייגות האפרוירית בהנמקה שלא להגיד 'בום' אחרי מדיניות סובייטית עלולה לקבל משמעות פוליטית של אמירת 'בון' [למדיניות האמריקנית].²⁷

ואולם למרות הדרישה להזדהות עם ברית המועצות טען ריפתין שיש לדחות את ההשתלבות המוחלטת ולהמירה בניטרליות עד שהתנועה תגביר את כוחה בתוך הציונות, והציונות תחזק את מעמדה עד שתזכה להכרת העולם הקומוניסטי. הוא הביע את ביטחונו שבכוא היום יעמוד הקומוניזם הסובייטי על טעותו בנוגע לציונות. עם זאת הדרישה לניטרליות אין משמעותה שיש לדחות את ההשתלבות בעולם הסובייטי לעתיד רחוק וערטילאי, אלא כבר עתה יש לקבוע מועד להשתלבות ויש להתכוון לקראתה. והסיבה לדחיפות: מלחמת עולם שלישית עלולה לפרוץ בקרוב (כמו שסברו אנשי שמאל ואחרים), ותוצאותיה יכתיבו את ההשתלבות כדי להבטיח שלום עולמי יציב. ואף אם לא תפרוץ מלחמה, ההצטרפות למחנה הסובייטי תתרום להשגת שלום. כמוהו התבטא גם אהרון כהן:

ישנה דרך אחת המובילה למטרנו, זוהי דרך ברה"מ [...] ברור שהוכוח יכול להיות על התנאים, אך לא על קשרינו לאותו הגוף המגשים של הדרך האחת הזאת. לנין לא היה סוף פסוק, סטלין ממשיך בקו ולא ברור למה חברים מדברים על אובדן עצמאות. אנו מוכרחים לשלב לוח זמנים ציוני בלוח הזמנים הבינלאומי.²⁸

מגמה זו של נטייה שמאלה, שהתבטאה בדרישה להדק מיד את הקשרים עם ברית המועצות ולראות בקיבוצים תאים פוליטיים מהפכניים לא פחות מתאים חלוציים, בלטה בקיבוצים הצעירים של התנועה, באלה שנוסדו אחרי מלחמת העולם השנייה וכיחוד באלה שהוקמו לאחר מלחמת העצמאות.²⁹

ואולם בניגוד לעמדת השמאל טענה הנהגת התנועה (הזרם המרכזי) בראשותם של חזן ויערי שלא בהכרח תפרוץ מלחמת עולם שלישית, ואם קיימת סכנה כזאת היא אינה צפויה בקרוב. על כן שאלת ההשתלבות הממשית איננה רלוונטית ואין צורך להעמידה במרכז סדר היום של התנועה, אלא יש לדחותה לסיום המלחמה הקרה. באותו זמן יוכל הקומוניזם – שלא יהיה עוד מאוים – להסכיך עם הופעות מגוונות של הקומוניזם בארצות

27 יעקב ריפתין, 'אנו והקומוניזם', על המשמר, 30.4.1950; ליובה לויטה, 'דברים במזכירות הרחבה של הקב"מ', 1.6.1952, ארכיון הקיבוץ המאוחד (להלן: אק"מ) 1-8/א(39ד).

28 דברי אהרון כהן במרכז מפ"ם, 20.7.1950, אש"צ 90-68א(6). הגישה הייתה רעיונית ולא רק פוליטית, ולכן הביטויים לה לא הוגבלו לבימות המפלגה והופיעו גם בכתב העת הרעיוני של הקיבוץ הארצי הדים. ראו למשל: ישעיהו וינברג, 'התפיסה האוטופית של ההיסטוריה', הדים, 1 (ינואר 1952), עמ' 78, 92.

29 שפירא (לעיל הערה 4), עמ' 249; צור, נופי האשליה, עמ' 236-237; צחור, חזן – תנועת חיים, עמ' 211.

אחרות, וברית המועצות לא תדרוש מבני בריתה ברחבי העולם השתלכות מוחלטת בדרכה ויתור על עצמאותם. בהתאם לכך היא לא תראה סתירה בין ציונות ובין קומוניזם, כפי שהיא טועה לראות עתה, והתנועה הציונית לא תתקשה להשתלב בעולם הקומוניסטי.³⁰

ההנהגה התמודדה עם עמדת השמאל ברובד האידיאולוגי, אבל חששה גם מהשפעתה המעשית – נהירה המונית של חברי התנועה אחרי רעיונות ההשתלכות, העלולה לפגוע ברעיון הבסיסי הטמון בתורת השלבים. זו תוביל לידי זניחת המעשה החלוצי מתוך אמונה (גלויה או סמויה) שהקומוניזם הוא התחליף, שכן ביכולתו לענות על הכול. יתרה מזאת, על פי הזרם המרכזי מגמת ההשמאלה עלולה לפגוע במעמדו הציבורי של הקיבוץ הארצי: הוא צפוי לנידוי, כשאת מתוצאותיו עלולה להיות חורבן כלכלי של משקי התנועה.³¹

החשש מפני עמדת השמאל התעצם גם לנוכח הפילוג שחל באותם ימים בקיבוץ המאוחד, שהיה טראומתי לתנועה עצמה ולתנועה הקיבוצית כולה. הנהגת הקיבוץ הארצי ראתה במשבר ובפילוג הוכחה לגורלה של תנועה קיבוצית החסרה קולקטיביות רעיונית, והמשיכה להדגיש את חשיבותו של המאמץ החלוצי בקיבוץ הארצי. במועצת טבריה (16-18 ביוני 1950), הכינוס התנועתי הראשון מתחילת תופעת ההשמאלה, הסביר יערי ש'עלינו להיות ללא הסתייגות את מלוא החיים, כפי שמחייב אותנו השלב החלוצי של בניין הארץ וקיבוץ גלויות עמנו. כל "פרוזדוריות" (השתלבות) היא בנפשנו.³²

ואולם חרף כל המאמצים תופעת ההשמאלה לא נבלמה, אלא גברה, וכעבור שנתיים, בדיון בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, בחר יערי במילים דרמטיות כדי לבטא את תחושותיו: 'אני חרד לקיבוץ הארצי הזה שגידלתיו ואני חרד שהסרטן שבו יאכל את הגוף'.³³ ההנהגה המוראגת כינסה בדחיפות, שלא כמקובל, שתי מועצות בחודשים אחדים (נתניה, 28 בפברואר עד 2 במרס 1952, ועין המפרץ 3-5 באוקטובר 1952). במוקדן עמד הטיפול הרעיוני וחיזוק עמדת ההנהגה אל מול ההשמאלה, ובכך יש כדי להמחיש את דאגת המנהיגים לנוכח אירועי הימים.

מכל האמור מסתבר שהנהגת הקיבוץ הארצי התקשתה לשמור על האיזון העדין שביקשה לקיים ביחס לברית המועצות, שכן הרצון להשתמש בהידוק הזיקה לברית המועצות כמיתוס מגייס רב-עצמה סיכן את העדפת המעשה הציוני, שהנהגת התנועה הייתה נחושה לקיים בתנועתה, וסכנה זו גדלה לאחר קום המדינה, משאיבד הקיבוץ את תנופת העשייה החלוצית שלו.

30 ראו למשל: מרדכי בנטוב, 'תשובה לש. ו.', הדים, 1 (ינואר 1952), עמ' 110. בנטוב היה דמות פוליטית בולטת בקיבוץ הארצי, שר וחבר כנסת מטעם מפ"ם ומבכירי שכבת המנהיגות השנייה שמתחת ליערי וחזן.

31 יערי בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, גבעת חביבה, 24.9.1950, אש"צ 5-10.15; דברי חזן בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, מעברות, 23.3.1952, אש"צ 5-10.15; דברי מאיר תלמי, שם.

32 דברי הסיכום של מאיר יערי במועצה הכ"ט (טבריה, יוני 1950), מובא בידיעות הקיבוץ הארצי, אוגוסט 1950, עמ' 93.

33 מאיר יערי בדיון בוועד הפועל בעניין הקולקטיביות הרעיונית, 23.3.1952, אש"צ 5-10.15, עמ' 23.

בסופו של דבר לא גברה דרך השמאל בקיבוץ הארצי, אבל הניסיונות לכולמו חשובים לדיוננו בהשפעות הפנים-קיבוציות של הידוק הזיקה לברית המועצות. הצורך לשמור על האיזון בין הידוק הזיקה ובין המעשה החלוצי הציוני סחף את הנהגת התנועה לקיים דיונים אידאולוגיים-תאורטיים: היה עליה לשכנע את החברים שהעיסוק בטיפוח הרעיוני חשוב מאוד לתנועה, כמו שעשתה בשלב הראשון, אבל עתה היה עליה גם למנוע היגררות לתוכן רעיוני המנוגד לתפיסתה.

מעדריות בני התקופה עולה עד כמה עמדו הסיסמאות המופשטות על מוקד סדר היום הציבורי. זלמן ליבנה, רכז ההנהגה הראשית של השומר הצעיר בראשית שנות החמישים, סיפר על האווירה באותה תקופה בזיכרונותיו על הוועידה החמישית של השומר הצעיר, שנערכה במאי 1952: 'לא היה שום נאום מבלי [...] לצטט את לנין וסטלין, ואפילו אני הקטן מצאתי איזו ציטטה מה שסטלין אמר [...] בלי זה אפילו [תנועת הנוער] השוה"צ לא יכול היה לרבר. ברור, שתוך שנה-שנתיים זה נעלם'.³⁴ גם דבריו של חבר מקיבוץ בית השיטה של התנועה הקיבוצית העמיתה, הקיבוץ המאוחד, מלמדת על מקומם המרכזי של התכנים התאורטיים. בימי הפילוג וגם לאחריו ביקשה הנהגת הקיבוץ המאוחד לחזק את הלכידות הרעיונית כך שמוקדה הסוציאליסטי יהיה ברית המועצות. לכן לזמן קצר, עד לאחר משפט פראג (נובמבר 1952), הייתה האווירה הרעיונית בה דומה לזו של הקיבוץ הארצי. כשסיפר החבר לישראל גלילי, ממנהיגי התנועה, על דרכו האידאולוגית, הוא ביטא נאמנות לחזון הבין-לאומי של מפ"ם: 'אם בשתיים בלילה מעירים אותי, אני אומר "חלק בלתי נפרד מעולם המהפכה עם ברה"מ בראשו"'.³⁵

האנרגיות התנועתיות הציבוריות הופנו אפוא בעיקרן לרובד הרעיוני הממוקד בחזון הרחוק בזמן שהקשיים היום-יומיים לא חדלו, אך לא טופלו כראוי. אף שבשנתיים הראשונות למדינה הקים הקיבוץ הארצי 23 קיבוצים, שהתווספו ל-40 הקיימים, סבלה התנועה, כמו שאר התנועות הקיבוציות, מעזיבות רבות, וזו הייתה עוד סיבה לחברים לדרוש מהמנהיגים להתמקד ב'ביצור הקיים', כלומר בחיזוק הקיבוצים הקיימים כמערכת חיים יציבה. גם קשייו של הקיבוץ הארצי, כמו התנועה הקיבוצית כולה, לנתב את דרכו במציאות הממלכתית של המדינה הצעירה לא נפתרו.³⁶ המגמה של הזנחת הטיפול במצוקות הקיום של החברים ובמעמדה של התנועה והעדפת סדר היום התאורטי עתידה לפרוץ במלוא עוזו עם הזעזוע הרעיוני שהביא על התנועה משפט פראג.

34 זלמן ליבנה בעדות בעל פה, תדפיס באש"צ 97-26(ה1), עמ' 49-50.

35 דברי גלילי ביום עיון של אחדות העבודה, 7.6.1956, אק"מ 13/א/1/יום עיון. חזון זה הוגדר כך במצע מפ"ם שהתקבל בוועידתה השנייה של המפלגה, חיפה, 30.5.1951-6.6.1951. ראו מצע מפלגת הפועלים המאוחדת, מרכז מפ"ם, 1951, עמ' 9-10.

36 על כך ראו למשל דיווח ממועצת התנועה הכ"ט (טבריה, יוני 1950), מובא בידיעות הקיבוץ הארצי, אוגוסט 1950, עמ' 38, 41, 61-63, 68. ראו גם: ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 432, 434-438, 443, 604-605.

השלב השלישי: בצלו של משבר אידאולוגי וציבורי (משלהי 1952 עד אמצע 1954)

בשלהי 1952 נערך משפט פראג. בכלל הנאשמים היה חבר הקיבוץ הארצי מרכזי אורן ממזרע, שנעצר בפראג כשנה קודם לכן בדרכו חזרה משליחות התנועה בברלין. אנשי הקיבוץ הארצי במפ"ם הסכימו כולם שלמסטר הקומוניסטי הזכות להגן על עצמו, אך האשמתו של חבר התנועה בפעילות ריגול אנטי-קומוניסטית מתוך ראיית הציונות כמשרתת את המערב ערערה את עולמם. התייחסותו הפומבית הראשונה של חזן למשפט נעשתה בהודעה שמסר בפתיחת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי בדצמבר אותה שנה. את האווירה בישראל כלפי תנועתו עם היוודע משפט פראג כינה 'נחשול אנטי סובייטי שהתרומם מולנו', והוסיף שהעזווע קשה ויעמיד את החברים 'בנסיון חמור מאד'.³⁷ הוא חשש מתגובות משני כיוונים – משמאל ומימין. מצד אחד, ערעור של גוש השמאל בחפותו של אורן, שיכונה עם הזמן 'צידוק הדין', עלול להוביל את השמאל צעד נוסף אל עבר הפרת האיזון בין נאמנות לציונות ובין הקשר עם עולם המהפכה. ומן הצד האחר, גם הימין עלול להפר את האיזון הזה, אם כי במהופך: איבוד אמון בעולם המהפכה שיביא לידי איבוד האופק הבינלאומי החשוב לעיצוב החזון הרעיוני בתנועה, בייחוד מאז קום המדינה.³⁸

בהשפעת הנטייה שצצה בשלב הקודם – להעדיף הזדהות עם ברית המועצות על פני הקדימות הציונית-חלוצית בדרכה של התנועה – חששה ההנהגה בייחוד מדרכו של השמאל. ואכן היה יסוד לחשש. את השמאל בקיבוץ הארצי הנהיג מבחינה רעיונית השמאל במפ"ם בראשותו של משה סנה הכריזמטי, שסבר שאין כל קשר בין משפטי פראג ומאסרם של רופאים שרובם יהודים בברית המועצות בינואר 1953 ובין אנטישמיות. יסודם בזכות לגיטימית של צ'כוסלובקיה והמשטר הקומוניסטי להגן על עצמם.

בייחוד הגדישה את הסאה תגובתו של סנה על האשמתם של הרופאים שעבדו במרפאה של הקרמלין ברצח מנהיגים סובייטים ובתכנון לרצוח נוספים, משום שהיא נקשרה לא רק לאנטישמיות, אלא גם להאשמות נגד הציונות. מנהיגי מפ"ם ובכלל זה מנהיגי הקיבוץ הארצי ראו בעמדתו השגויה של סנה סכנה ציבורית, שכן מאסר הרופאים הגביר בציבור ובחוגי השלטון את הלך הרוח האנטי-סובייטי שפשט כבר עם היוודע על משפט פראג. שיאה של ההתנגדות היה בפצצה שהשליך אזרח מתוסכל אל עבר הצירות הסובייטית בתל אביב (פברואר 1953), שבעקבותיה ניתקה ברית המועצות את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל. ההנהגה חששה שבאווירה זו כל יציאה מגבולות הקונצנזוס הציוני איננה רק בלתי

37 הודעה של חזן בוועד הפועל לאחר פתיחת משפט פראג, דצמבר 1952, אש"צ 5-10-5(15), עמ' 40.

38 שם. על המצוקה בהנהגת הקיבוץ הארצי בגלל משפט פראג ראו גם: יצחק פטיש, הסחרור והעיוורון: השומר הצעיר והקומוניזם – מבט מבפנים, יד יערי, תל אביב 2003, עמ' 150-156. על תחושת הטלטלה שאכן אחזה בקרב חברי התנועה ראו למשל: 'סופה טילטלתנו – נאחו בהגה' (מאמר מערכת), עלון דליה, מובא בתוך השבוע בקיבוץ הארצי, 22.1.1953, עמ' 3.

ראויה, אלא אף עלולה להשפיע קשות על מעמדה הציבורי של התנועה. היא התקשתה להשלים עם עמדתם של סנה ותומכיו, והם סולקו מהמפלגה.³⁹ השמאל בקיבוץ הארצי לא הצטרף לעמדתו של סנה, ובשל לחץ ההנהגה הובילו ריפתין ופרי, ראשי השמאל, עמדת ביניים: הם לא 'הצדיקו את הדין' כמו סנה, אבל בניגוד לזרם המרכזי שהובילה הנהגת הקיבוץ הארצי, נקטו עמדה תקיפה באשר לזכותן של ארצות הדמוקרטיה העממית להגן על עצמן. בניגוד לעמדה הרשמית בקיבוץ הארצי, הם גם לא התריסו נגד ההתקפות על הציונות ואפילו נמנעו מתמיכה חד-משמעית במרכזי אורן.⁴⁰ בסוגיה זו התייחסו ראשי השמאל בקיבוץ הארצי לא רק לפן הרעיוני, אלא גם לפן המעשי. הם טענו שעל מפ"ם – הזרוע הפוליטית של הקיבוץ הארצי – לפרוש מהנהלת ההסתדרות הציונית, אם כי עליה להמשיך להיות חברה בה. כוונתם הייתה לומר שלנוכח הנחשול האנטי-סובייטי שהתעורר בארץ הם רואים בשותפות בציונות שותפות עקרונית בלבד, ללא אחריות לדרכה השגויה. זהו צעד קיצוני מפני שמלבד 'חירות' הקיפה הקואליציה את כל אלה שנכללו במחנה הציוני.

מאז ומתמיד גילתה הנהגת הקיבוץ הארצי חוסר סובלנות לכל גילוי של נטייה שמאלנית בתנועה, אף שגילויים אלה מעולם לא הגיעו לידי העוצמה הנדונה כאן. מנהיגות התנועה הגיבה אפוא נחרצות כנגדה, אף יותר מאשר כלפי נטייה ימינה, שכן חששה מזניחת החלוציות או אפילו משלילתה.⁴¹ אין ספק שזיכרון ההשמאלה בגדוד העבודה בשנות העשרים ותוצאותיה (עזיבת הציונות והחזרה לברית המועצות) נתן את אותותיו.⁴² לכן לא השלימה הנהגת התנועה עם עמדת אנשי השמאל בקיבוץ הארצי בשאלת חברותה של מפ"ם בהנהלה הציונית, אף שהיה ברור שהם כנים בדבקותם בציונות. ראוי לציין שהסלידה מהנטייה שמאלה אפיינה גם את השמאל במדינות מערב אירופה באותן שנים, שכזכור

39 על משפט פראג ומשפט הרופאים, על עמדתו של סנה כלפי שני משפטים אלה ועל סילוקו ממפ"ם ראו: צור, נופי האשליה, עמ' 217-218; מאיר קוטיק, משפט פראג: משפט הראוה האנטי-ציוני הראשון בגוש הקומוניסטי, מלוא, תל אביב תשמ"ו, עמ' 188-207; יעל ישי, 'חזון ולקחו: השפעת משפט פראג על מפ"ם', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 7 (1975), עמ' 83.

40 לעמדת השמאל בקיבוץ הארצי ראו: הצעת תיקון של ריפתין, פרי וסנה להצעת יערי להחלטת מפ"ם בעניין משפט פראג, ינואר 1953, אש"צ 95-1.2(4). ריפתין חזר על עמדה זו עוד כמה פעמים בחודשים הבאים. כך למשל במכתבו למוזכירות הקיבוץ הארצי במרס 1953 הוא טען שלעמדת הרוב במפ"ם בשאלת משפט פראג משמעויות מדיניות חמורות (ריפתין למוזכירות הקיבוץ הארצי, 17.3.1953, אש"צ 95-2.2(1)). באותם חודשים הרבו אנשי השמאל לטעון שהחשדנות בנוגע לנאמנותם לציונות ולתנועה בשל דעתם השונה שגויה. ראו למשל: אהרון כהן בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 4.1.1953, אש"צ 5-10.16(5). כך הם טענו גם לאחר שסערה זו כבר שככה. ראו למשל: נאומי פרי וריפתין בוועידה השמינית של הקיבוץ הארצי, גבעת חביבה, אפריל 1954 (אש"צ 95-1.2(4)).

41 חלמיש, מאיר יערי, עמ' 264-267.

42 לעזיבתם של חברים בשמאל של גדוד העבודה את הציונות ואת הארץ ומעברם לברית המועצות ראו: אניטה שפירא, 'לשברו של חלום אחד: גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור', בתוך: הנ"ל, ההליכה על קו האופק, עמ' 196-207.

הקיבוץ הארצי חש זיקה אליו. גם שמאל זה כרך יחדיו זיקה כללית לברית המועצות עם סלידה מהמפלגות הקומוניסטיות המקומיות הפרו-סובייטיות, שהיו שמאלניות מדי לרוחו.⁴³ הדאגה שמא ייפגעו העיקר החלוצי – כמו שבא לידי ביטוי ב'תורת השלבים' – ומעמדו הציבורי של הקיבוץ הארצי, והחשש מפילוג התנועה על רקע רעיוני הקצינו את תגובת ההנהגה. וכך ניכרו בה גילויי תוקפנות שלא היו כמותם בתולדות התנועה, אף שכבר בשלב הקודם, כשהחל להסתמן משבר ההשמאלה, החלה ההנהגה לאבד את סבלנותה הרעיונית. ב־16 בינואר 1953, שבועות אחדים לאחר פרסום הפרשה, החליט הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי החלטה מחמירה במיוחד השוללת מכול וכול את זכות הקיום של סיעת סנה במפ"ם ואת עמדותיה של סיעה זו, שהוקמה ימים אחדים קודם לכן (בעקבות מאסר הרופאים). על ההחלטה נדרשו להצביע כל חברי הקיבוץ הארצי באופן אישי, ולאחר ההצבעה קיימה התנועה בירורים במסגרות שונות עם מי שלא תמך בה. בנוגע לחברים, בייחוד נציגי הציבור והמחנכים שביניהם, שלא קיבלו סעיף אחד מתוך השלושה בהחלטה זו – הסעיף המורה להתנגד לתפיסת סיעתו של סנה, השוללת את המזיגה בין הציונות החלוצית והסוציאליזם המהפכני – הייתה ההנהגה חסרת פשרות. בסופו של התהליך, בצעד שנראה להנהגה ותומכיה הכרחי, אף הוצאו באותן שנים כ־250 חברים מהתנועה.⁴⁴ דוד זית, מי שהיה באותה עת מזכיר קיבוץ להבות הבשן שממנו הוצאו שבעה חברים, אמר על המהלך כעבור שנים: 'הייתה הרגשה שהצלנו את הקיבוץ'.⁴⁵ קיבוצים כמו כרמיה, שובל ואף הקיבוץ הוותיק עין שמר איברו קבוצה חשובה של חברים, והיו קיבוצים שלא התאוששו כליל מבחינה חברתית וכלכלית מהפגיעה הקשה. שיאו של המהלך היה פירוק הקיבוץ שזוהה עם השמאל יותר מכול – הראל. זאת ועוד, שכבת המנהיגות העתידית (בעיקר מקרב אנשי העלייה החמישית בקיבוצים הוותיקים) נפגעה קשות מפני שאף אם חבריה לא עזבו את הקיבוץ, הם נדחקו מקדמת הבמה בגלל פרשת ההשמאלה.⁴⁶

המאבק על הדרך ועל השליטה לא היה קל, וחזון עצמו העיד, דווקא לפני ריפתין יריבו, על גודל המאמץ: 'הננו עושים לילותינו כימים. לא אגזים אם אומר שעוד אף פעם בחיים לא עבדנו מתוך מתיחות כזאת'.⁴⁷

43 טוני ג'ארט, אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945 (תרגם גרשון גירון), מאגנס, ירושלים 2009, עמ' 182-183, 186-187.

44 להחלטות הוועד הפועל בעניין סיעת סנה 16.1.1953, ראו: אש"צ 5-5.10.15 (ב'), עמ' 123. לביירוים בעקבות ההחלטה ראו מכתבים בנושא 'ברור עם מחנכים על אופן הצבעתם על ההחלטה האמורה של הוועד הפועל', אש"צ ה-ח-3.4(4).

45 דוד זית בעדות בעל פה למונה שרף (1994), תדפיס באש"צ 97-25(ח3), עמ' 36.

46 על הוצאת חברים מהקיבוצים על רקע משבר ההשמאלה והחרפתו לאחר פרשת פראג ראו: שפירא (לעיל הערה 4), עמ' 244-246, 249-252; אלי צור, "פרשת פראג" – ההנהגה והאופוזיציה בקבה א', מאסף, יח (תשמ"ח), עמ' 56-57; הנ"ל, נופי האשליה, עמ' 213-231, 240; צחור, חזן – תנועת חיים, עמ' 210-213.

47 חזן לריפתין, 16.4.1953, אש"צ 95-1.2(4).

עיקר סדר היום הציבורי של הקיבוץ הארצי הוקדש אפוא באותה תקופה לוויכוח הרעיוני ולהוצאת חברים מהקיבוצים בעטיו, כל זאת בשעה של מתח ביטחוני בגבולות הארץ על רקע התגברות ההסתננות מירדן, הקושי לקלוט בתנועה הקיבוצית את העלייה ההמונית, מחסור בידיים עובדות בקיבוצים וחברים הממשיכים לדרוש את טיפוח הבית הקיבוצי. גם העלאת המוטיבציה החלוצית של החברים נזנחה באותה תקופה, אף שהייתה אחת ממטרותיו של הידוק הזיקה לברית המועצות. ההנהגה שבה לעסוק בכך רק ב-1954, מששכחה הסערה הרעיונית בתנועה. השקעת המאמץ יוצא הדופן בתחום הרעיוני באה אפוא על חשבון הטיפול בנושאים מעשיים חשובים לתנועה ולחבריה.⁴⁸

ואולם המשבר גבה גם מחיר כבד של ערעור האמונה ב'עולם המחר'. עתה, בעקבות משפט פראג ומאסר הרופאים, החלו חברים להטיל ספק בהשפעה הסובייטית כמו שביקשה הנהגת התנועה לעצבה, משום שעתה זוהתה לא אחת המהפכה כאנטי-ציונית: 'אם המהפכה צריכה להבנות על חורבנו המלא של העם היהודי, וחורבן הציונות הוא חורבן העם היהודי, הרי היא לא מענינת אותי' (ההדגשה שלי), כתב החבר שלום בעלון קיבוץ עין השופט.⁴⁹ כעבור שנים נזכר דוד זית, שהוזכר למעלה: 'הייתי בעל גישה שמאלית. אבל, כשהתחיל עניין אורן [משפט פראג], התחלתי להרגיש רע מאד [...]'. לאחר מכן, כשבא עניין משפט הרופאים, אני גמרתי אומר זה לא בשבילי. זאת אנטישמיות'.⁵⁰

חששו של חזן שחברים לא יעמדו ב'מבחן הרעיוני החמור' שהציב משפט פראג בנוגע לאמונה בברית המועצות היה אפוא חשש אמת. אבל בזמן שכלפי המערערים משמאל ננקטו אמצעים חריפים, כלפי המערערים מימין פתחה ההנהגה במסע שכנוע ובו שני כיוונים – כל מנהיג והסברו. יערי נטה תקופה ארוכה לאחר משפט פראג להציגו כתקלה מצערת, אך לא כשינוי מהותי. הרי גם לפני המשפט היה ידוע שהקיבוץ הארצי מקבל את ברית המועצות כמובילת עולם המהפכה, אבל דוחה את יחסה לציונות ולישראל. משפט פראג לא משנה נוסחה זו, אלא מחדד אותה.⁵¹ חזן לעומתו ועמו אישים נוספים בהנהגת התנועה נקטו עמדה שניסתה להבין ללבם של החברים הנדהמים אל מול גישתו האנטי-ציונית של 'עולם המחר'. הם הסבירו שברית המועצות ודרכה הם העוגן הבין-לאומי היחיד למפעל הציוני בארץ, ועל כן הסולידריות עמה חייבת להישמר. אף שאירוע כמו משפט פראג מעמיד סולידריות זו במבחן קשה, היא עדיפה מהחלופה בראשותה של ארצות הברית. ומכיוון שאין חלופה שלישית, וקשר עם מקור בין-לאומי הכרחי לקיבוץ

48 פאוקר, 'אוטופיה בסבך הסתירות', עמ' 316-318.

49 שלום, 'משפטי פראג', עלון עין השופט, 5 (31.1.1953), עמ' 5.

50 דוד זית בעדות בעל פה, שם (תדפיס באש"צ, לעיל הערה 45), עמ' 35.

51 הצעת החלטה של יערי למפ"ם בעניין משפט פראג, ינואר 1953, אש"צ 95-1.2(4); יערי בתשובה לש"ס יריב, 1953, אש"צ 95-30.7(1), עמ' 2, 9; דברי יערי בפתיחת הוועידה השמינית של הקיבוץ הארצי (גבעת חביבה, אפריל 1954), אש"צ 5-7.20(2), עמ' 1.

הארצי, עליו להמשיך ולהזדהות עם ברית המועצות מתוך הסתייגות מהעמדה הסובייטית כלפי הציונות והגברת המאמצים לשנות אותה.⁵²

רשמית המשיכה ההנהגה כולה להדגיש את הקו הנאמן לעולם המהפכה. החידוש היה רק בהפחת התקווה שהעיונות לציונות ולמדינת ישראל תשתנה. ההנהגה מצאה בזיכוי הרופאים לאחר מות סטלין (מרץ 1953) ובחידוש היחסים הדיפלומטיים של ברית המועצות עם ישראל (יולי 1953) את תחילת השינוי. בהחלטות הוועידה השמינית של התנועה בגבעת חביבה, באפריל 1954, מששכחה סערת משבר ההשמאלה, נאמר: 'המועצה קוראת להעמקת הידידות עם כל ארצות הסוציאליזם והדמוקרטיה העממית [...] מתוך בטחון כי לא ירחק היום ויגלו הבנה לדרכו המיוחדת של העם היהודי בקיבוץ פזוריו [...] במולדתו ההיסטורית'.⁵³

שלב זה, השלישי בהידוק הזיקה לברית המועצות, הציב אפוא לפני הנהגת התנועה מצב חדש. בניגוד לשלב השני, שבו היה העיקר בעיצוב הזיקה הנכונה לברית המועצות בלימת רעיון ההשתלבות המעשית של השמאל, עתה היה עליה להתמודד עם ערעור על דרך התנועה משמאל ומימין גם יחד.

מאמצייה של ההנהגה בתקופה זו נשאו פרי: השמאל הושתק, והסדק בחומת הנטייה לברית המועצות שניבע מימין לא היה גדול. אפשר לומר שהאוירה הציבורית בקיבוצים עדיין גילתה אהדה לברית המועצות והערכה לסטלין. ביטוי אמנותי לכך ניתן בסרט ילדי סטאלין, פרי עטו ובכימויו של נדב לויתן, בן קיבוץ כפר מסריק. בסצנת עצרת האבל על מותו של סטלין, המבוססת על זיכרונותיהם של בני התקופה, לא משתתף החבר קובה, אמן המטיל ספק בדרך הפרו-סובייטית. אף שהוא לא היה היחיד שהסתייג מהאוירה הפרו-סובייטית, היעדרותו בולטת ואינה מקובלת. אשתו מדווחת לו: 'חברים מדברים'.⁵⁴

מאמצע 1954 ועד סתיו 1955 נהנתה אפוא התנועה מרגיעה רעיונית לא שגרתית באותן שנים. סיעו לכך פרישתן של הקיבוץ המאוחד ו'פועלי ציון שמאל' ממפ"ם עם פילוגה הרשמי באוגוסט 1954.⁵⁵ הפילוג אמנם פגע פוליטית במפלגה, אבל הוא שם קץ למחלוקת קשה ותרם לרגיעה הרעיונית. גם כניסתה של מפ"ם לממשלה שהוקמה בנובמבר 1955, לאחר הבחירות לכנסת השלישית ביולי אותה שנה, תרמה לרגיעה, אם כי לא לאורך זמן.

52 חזן בעצרת לרגל עשר שנים למרד גטו ורשה, 1953, אש"צ 95-1.30(10), עמ' 3; דברי הסיכום של חזן לוועידה השמינית של הקיבוץ הארצי, אש"צ 5-7.20(2), עמ' 2; דניאל בן נחום, 'שלבים בהתפתחותו של הקיבוץ', הדים, 43 (ספטמבר 1954), עמ' 36-37; בונים שמיר (מזכיר הקיבוץ הארצי באותה עת), נאום לכבוד שבעה בנובמבר 1954, אש"צ 95-1.60(8), סעיפים 5-6.

53 החלטות המועצה הכללית בגבעת חביבה (הוועידה השמינית), מובא בהשבעה בקיבוץ הארצי, 32, 177 (23.4.1954).

54 נדב לויתן (במאי), ילדי סטאלין, 1987. לאווירת האבל בקרב חברי התנועה עם מותו של סטלין ראו גם: פטיש, הסחרור והעיוורון, עמ' 171.

55 לפילוג מפ"ם ראו לעיל הערה 9.

השלב הרביעי: האכזבה (מ-1955 עד 1956)

רצף של אירועים מסוף 1955 עד סוף 1956 הקשה על חברים בקיבוץ הארצי לראות כברית המועצות גורם השפעה ראוי לתנועתם. התרקמותה של עסקת הנשק הצ'כית-מצרית (ספטמבר 1955), שיצאה לפועל בעידוד סובייטי; נאום חרושצ'וב בוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית (פברואר 1956), שחשף את אימי המשטר של סטלין; מלחמת סיני ודיכוי המרד האנטי-קומוניסטי בבודפשט (אוקטובר-נובמבר 1956) – כל אלה תרמו לספקות החברים בדבר הקשר לברית המועצות, וההנהגה התקשתה להשיב על תהיותיהם. דוגמה אחת מרבות היא פנייתם של משתתפי 'הסמינר לחזורי צבא' של הקיבוץ הארצי אל מאיר יערי בראשית אוקטובר 1956: 'חינכו אותנו להערכה חיובית טוטאלית לגבי ברית המועצות. לאחר הוועידה ה-20 כל מרצה וכל נואם קם ומונה את כל שגיאות וכשלונות המשטר הסוציאליסטי עד שבעינינו – אין בו מאום. מה צריכה להיות האוריינטציה שלנו עכשיו לגבי ברית המועצות?'.⁵⁶

חודשים אחדים קודם לכן העלו חניכי סמינר י"ב (סמינר רעיוני תנועת ארצי לשכבת תלמידי כיתות י"ב) תהיות דומות. בתשובתו הודה יערי שקשה להמשיך לתמוך בגישה הפרו-סובייטית, אבל לא חסך שבטו ממדינת ישראל בטענו שמדיניות החוץ הלא ניטרלית שלה היא גורם עיקרי בעמדה האנטי-ישראלית של ברית המועצות. הוא ביקש מהחניכים הנבוכים לזכור שהשאיפה למדינה סוציאליסטית, חלוצית ומהפכנית היא שאיפה למחר טוב יותר לעם ולאנושות כולה והפציר בהם: 'ואתם, בנינו, צריכים לראות את האמת ולהתחשל מאורה. אסור להתיאש. עוד נראה פעם ימים טובים'.⁵⁷ כלומר המדיניות המעשית הכזיבה, אך הרעיון נשאר כשהיה.

המנהיגים ראו במשטר הסובייטי מכוון דרך של העולם הסוציאליסטי שיש לקוות לניצחונו, ואף אם ייכשל, הישגיו עד עתה רבים מאלו של הסוציאליזם הרפורמיסטי (הסוציאלי-דמוקרטיה) ובוודאי מאלו של החלופה הקפיטליסטית. עם זאת אין פירושו שיש להשתעבד לברית המועצות, אלא להזדהות עמה מתוך עצמאות ארגונית, רעיונית ופוליטית.⁵⁸

חזן אף ניסה למצוא נחמה והצדקה לגישה זו בגילויי הוועידה העשרים. הוא הסביר שתאיורי הסיאוב אמנם קשים, אבל בחשיפתם אפשר לראות קרן אור משום שהיא מורה על רצון לתיקון הדרך. עתה יוכל העם היהודי לתבוע את עלבונו מכוחות המהפכה:

56 סמינר בוגרי צבא ליערי, 1.10.1956, אש"צ 95-14.7(5).

57 שאלות חניכי סמינר י"ב למאיר יערי, ינואר 1956, אש"צ ה-ח-11.4(4), עמ' 1-3, ותשובת יערי, שם, עמ' 5.

58 דברי מאיר יערי במועצה ה"ב (מזרע, מרס 1956), אש"צ 5-8.20(1), עמ' 27-29; יערי למשה שמיר, 9.8.1956, אש"צ 95-14.7(8). קו דומה נקטו יערי ואחרים בשמאל היישובי כבר בסוף שנות השלושים בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. ראו: צ'ז'יק, יחסו של השומר הצעיר לקומוניזם ולברית המועצות, עמ' 66-68.

ואף על פי כן, מהפכת אוקטובר היא מהפכת אוקטובר. תוך כדי עוות דין, תוך כדי כשלונות ותוך כדי פגיעה בחפים מפשע – היא מוליכה את האנושות קדימה, ושליש האנושות הוא כבר תחת דגלה. [הוועידה העשרים] זוהי בשורה שהמהפכה התחזקה והיא יכולה לחסל את הספיחים החמורים ולצעוד קדימה.⁵⁹

ואולם גישתם של המנהיגים לא התקבלה כפשוטה, והיה עליהם להשקיע מאמצי שכנוע רבים כדי למנוע קריסה של הזיקה לברית המועצות שעליה מיאנו לוותר. היה עליהם להשיב לא רק על תהיות החברים, אלא להתמודד עם ראשיתה של אופוזיציה גלויה ביחס לברית המועצות. אחד ממבטאיה של עמדה זו היה אליעזר הכהן מבית אלפא, מי שהיה מאנשי הכלכלה הבולטים בקיבוץ הארצי ומ'הסמנים הימניים' של התנועה. במועצת מזרע, שבין היתר דנה במשמעויותיה של הוועידה העשרים, סירב לקבל את עמדת ההנהגה וקבע:

אינני רוצה לעשות עכשיו שום חשבונות, חשוב לי מאד לומר שאנחנו לפחות נלמד לקח. זה כל מה שיש לי לומר בפרשה זו [היחס לברית המועצות בעקבות הוועידה העשרים] ואני חושב שצריך להתקיים אצלנו בירור תנועתי רחב על הנושא: מה מתהווה היום ומה הלקח שעלינו להסיק.⁶⁰

בתקופה זו ניסו המנהיגים לאחוז ברסן הזיקה המהודקת לברית המועצות בהאמינם בתרומתה ליציבותה הרעיונית של התנועה, אם כי היו שהודו שאמונתם לא עלתה להם בקלות. 'בעיית היחס לברית המועצות ולמחנה הסוציאליסטי נוכח האכזבות שנפלו בחלקינו: דרוש מאמץ אנטלקטואלי רב בשביל לשמור על שיווי אידיאולוגי ונפשי', אמר בגילוי לב בונים שמיר, מזכיר הקיבוץ הארצי.⁶¹

נראה שעמדתה זו של המנהיגות הצליחה למנוע בשלב זה קריסה של הזיקה לסובייטים. היאחזותה בממצאיה של הוועידה העשרים מתוך אמונה בתיקון דרכה של ברית המועצות אפשר לה להימנע מעימות עם מבקריה שעדיין לא גיבשו עמדה נחרצת כנגדה. הללו הסתפקו עתה בתהיות שלבסוף (בשלב החמישי) הבשילו לכדי פגיעה בעמדת ההנהגה והובילו לידי זניחת הידוק הזיקה לברית המועצות.

השלב החמישי: שבר באמונה (מסוף 1956 עד 1958)

מיד לאחר מלחמת סיני (29 באוקטובר עד 5 בנובמבר 1956) החל שלב חדש בקורות זיקתו של הקיבוץ הארצי לברית המועצות. הצטיידותה של מצרים בנשק סובייטי והאיום הסובייטי להשתמש בפצצת מימן נגד ישראל כדי לאלצה לסגת מסיני בד בבד עם האכזבה על שברית המועצות לא שינתה את מדיניותה כמצופה אחרי הוועידה העשרים, הפכו את

59 רברי חזן במועצה הל"ב, אש"צ 5-8.20(1), עמ' 259, 265.

60 רברי אליעזר הכהן במועצה הל"ב (מרס 1956), אש"צ 5-8.20(1), עמ' 116.

61 בונים שמיר, 'הקיבוץ הארצי בשעה זו', מאי 1956, אש"צ 75-95.15(3), דף 8.

ספקות החברים לקביעה נחרצת נגד הירוק הזיקה לברית המועצות: 'כנראה שהאמונה שלנו וחינוכנו לאור הסוציאליזם היתה עוורת, וחסרת העמקה', טען חניך י"ב ממזרע, והחבר פישל ממרחביה הסביר מדוע אי-אפשר להמשיך את היחס האוהד של התנועה לברית המועצות:

[בעבר] חזינו גאות מהפכנית חדשה שעלתה על חורבות אירופה שלאחר מלחמת-העולם השנייה [...]. חברו יחד הילת הנצחון [הסובייטי על הנאצים], אקטואליזציה של המהפכה, אשליית ההבנה [של ברית המועצות] לציונות [...] כדי להשרות הלך-רוח חגיגי של 'מהפכה בשער' [...] והשעה של ערב מהפכה אינה כשרה לדקדוקי עניות של השכל המבקר [גילויים בעייתיים במשטר הסובייטי]. [על כן] כשניתחו המכות בזו אחר זו היה הזעזוע כבר מנושא, ועידת העשרים [...] ומה שבא אחריה – אי-אפשר היה עוד לעכל כל זאת [...] הייפלא שרבים נשברו באמונתם?⁶²

ואמנם, שבר האמונה עלה במכתבים אישיים, בעלוני הקיבוצים, בסמינרים תנועתיים ובכינוסים של מוסדות התנועה מיד לאחר מלחמת סיני. חברים רבים הביעו את מצוקתם על הניגוד בין האמונה בחזון הסוציאליסטי ובין האכזבה מברית המועצות, שנחשבה מובילת חזון זה בעולם אך התגלתה במלוא סיאובה.⁶³ ומכיוון שההיבט הרעיוני תסכל את החברים, התעוררה בפומבי שוב הדרישה להשקיע את כל המשאבים בטיפוח הבית הקיבוצי. הושמעו דברי ביקורת חריפים על מצב הקיבוץ, ואלה הוסיפו לתחושת האכזבה מדרכו של הקיבוץ, שפשטה אחרי מלחמת העצמאות: 'כיצד אפשר להסביר את ההזנחה שחלה לגבי שאלות הקשורות בחברה הקיבוצית לעומת הטיפול הרב בשטח הפוליטי?' שאלה את יערי אחת מהניכות סמינר י"ב בינואר 1956.⁶⁴

בעקבות מלחמת סיני ואירועי הונגריה קיים הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי שתי ישיבות בנושא היחס לברית המועצות (ב-25 בנובמבר 1956 וכשבועיים לאחר מכן, ב-9 בדצמבר 1956), ובהן התגלתה המחלוקת בתנועה בכל חריפותה. חזן כדרכו גילה הבנה למצוקת המהססים, אך ניסה לשכנעם שיש להמשיך את הקשר הרעיוני לברית המועצות:

62 שאלות ליערי בסמינר י"ב, ינואר 1957, אש"צ ה-ה-11.4(4), עמ' 1; פישל, 'על צד אחד שבויכוח', עלון מרחביה, 8.2.1957, עמ' 7-8.

63 זיוה בפי', 'מהרהורי הזמן', עלון משמר-העמק, 15.3.1957, עמ' 4; אליהו מעוז, 'הערות לשאלת המוסר הסוציאליסטי', 28.9.1957, בתוך: רותי כוכבי (עורכת), קיבוץ הזרע 1936-1996, הזרע 1996, עמ' 91; שרה אשל (חצור) ליערי, 8.10.1957, אש"צ 95-15.7(3); דויד אמיר ליערי, 6.11.1956, אש"צ 95-14.7(8), עמ' 8; דברי שמואל גולן בדיון בוועד הפועל בעניין היחס לברית המועצות, דצמבר 1956, אש"צ 5-6.10(8), עמ' 3; סיכום סמינר קדרים, מחזור ד', ינואר-מרס 1957, אש"צ 95-14.7(5), עמ' 4; דברי חדווה (חברת אחד הקיבוצים הצעירים בקיבוץ הארצי) בדיון בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 22.9.1957, אש"צ 5-9.6(9), עמ' 105; יהודה ארצי, 'הדגל', עלון מזרע, 16.5.1958, עמ' 4.

64 צילה, שאלות חניכי סמינר י"ב למאיר יערי, ינואר 1956, אש"צ ה-ה-11.4(4), עמ' 2.

מהפכה עלולה לטעות ואם תרד לחלוטין מהפסים, הרי זו קטסטרופה עולמית [...]. ואין הוכחות עדיין כי אכן זהו מצב המהפכה [...]. אנחנו באחד הסיכויים המסוכנים של המהפכה [...] מה שהמדיניות הסובייטית עשתה הוא התכחשות גמורה לעקרונות שהם בעצמם הכריזו עליהם. [אולם] כמו ששום דבר לא יכול לזעזע את אמונתנו בצינונות ובמדינת-ישראל [...] כך שום דבר לא יכול לזעזע את אמונתי כי אוקטובר [המשטר הסובייטי המהפכני] בונה את העולם, על אף הטעויות וההסתאבויות, ובאותה המידה אנו צריכים ללחום נגד כל ההסתאבויות באמונה כי הסוציאליזם סופו לנצח.⁶⁵

בדיונים אלה הביע יערי עמדה דומה, אבל התקשה להבין את היסוסי החברים: 'לא היה מוצדק שכל כך הרבה חברים יאבדו את ראשם', אמר. התבטאות זו לא הייתה מקרית, וגם בשיחות אישיות ובכתיבה שלא נועדה לפרסום הביע דברים ברוח זו. הוא לא היה מסוגל להשלים עם ויתור על עיקרי אמונה בסיסיים בשל אירועים שנראו לו זמניים ועל כן יחלפו מן העולם. במכתב אישי שכתב באותה תקופה לצבי ארד, ידידו בעין שמר, כתב:

הננו עדים עכשיו למפולתם האידאית של רבים רבים בתוכנו. עד כמה שלא אתאמץ להבליג ולהבין, כלל לא אוכל, איך עיקרי אמונה שהיו נר לרגלנו עשרות בשנים חולפים עם נשיבת רוח אחת ממדבר סיני ונמחקים [...]. בשעות של נדודי שינה, כשהלב מגלה לשפתיים המהודקות את הטרדות במערומיהן, אף אני מתחיל להתפתות למחשבה המחרידה, שעבור חלק רציני של דור המייסדים שלנו כל ה'אני מאמין' הסוציאליסטי שלנו איבד מזמן את כוחו המדריך והפך לבניין קלפים, שכל רוח מצוייה יכולה לסתור אותו. שומע אני קיטרוגים ודברי כפירה ואפילו ביזוי מפי רבים, אשר בימי המלחמה עם הסנה'איוז [מאבק השמאל שהוביל סנה] שימשו לנו משען ומעוז.⁶⁶

יערי, חזן ותומכיהם השקיעו מאמצים אדירים כדי לשכנע שהאירועים האחרונים הם רק תקלה, אך לא קלקול הדרך כולה. דבריה של ציפקה אפרת, פעילה בולטת חברת קיבוץ עין השופט, באותם דיונים בוועד הפועל משקפים את מניעיהם: 'הרס המושגים והערכים שעליהם חונכנו יגרום לאסון ומפני זה יש להיזהר [...]'. אם נהרוס בנוער ואצל החברים את הסוציאליזם [האמונה בכרית המועצות] לא יהיה קיום לקיבוץ'.⁶⁷

65 רברי חזן בוועד הפועל בעניין הייחס לברית המועצות, נובמבר 1956, אש"צ 5-6.10.7, עמ' 9-6, (ההדגשה שלי).

66 יערי בדיון ההמשך בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 9.12.1956, אש"צ 5-6.10.8, עמ' 20; יערי לצבי ארד, 1956, אש"צ 95-14.7.8. (המכתב ללא תאריך מדויק, אך נכתב בין סוף מלחמת סיני, 5.11.1956, ובין סוף שנת 1956).

67 דיון בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי (שנושאו הייחס לברית המועצות בעקבות מלחמת סיני ואירועי הונגריה), 9.12.1956, אש"צ 5-6.10.8, עמ' 11. (ההדגשה והפרשנות בהסתמך על המשך הדברים באותו דיון שלי).

אפרת, כמו מנהיגי התנועה ותומכיהם, הייתה משוכנעת שהתמוטטות עולם הערכים התנועתי מסכן את המשך קיומו של הקיבוץ. כלומר, משהתקשו להצדיק את הדרך עצמה, ביקשו להיתלות בה משיקולים פנים תנועתיים. גם כעבור שנים רבות היו שסברו שקריסת האמונה בברית המועצות בעקבות משפטי פראג, מאסר הרופאים ואירועי 1955-1956 הייתה תחילת הקריסה האידאולוגית בקיבוץ הארצי.⁶⁸ ההתנגדות לעמדתה של ההנהגה נעשתה משמעותית וחזקה משהייתה בעבר. עתה נמנו עמה, נוסף על חברים 'מן השורה', גם פעילי ציבור. אחד המרכזיים שבהם, אבא קובנר, ראה בדרכה של ברית המועצות בגידה, ולא רק קלקול זמני בדרך המוצהרת של מהפכת אוקטובר. הוא לא הסכין עם איסור ההנהגה להסתייג בגלוי מברית המועצות מחשש פגיעה בתנועה, והתריס כלפי חזן, יערי ותומכיהם:

מהו המקסימום שאליו יכולה להגיע התיבה 'הסתאבות' ולא תגיע לבגידה באוקטובר? [...] לא אנו פורקים מעקרונות – הם הפורקים אותם. אתה שואל אותי – מאיר – חירות ממה? אני עונה לך: חירות מהסתר פנים [...]. עד היכן נעזי לעמוד פנים עם האמת? עמדה קאטולית-ישועית היא להגיד כי אם נבוא לערער, יהיה תוהו ובוהו בעולם [...]. נעזי לחשוב את מחשבתנו עד תומה.⁶⁹

התומכים בגישתו של קובנר ביקשו למצוא תחליף לברית המועצות. כמו ההנהגה גם הם הכירו בחשיבות הזיקה הסוציאליסטית הבינ-לאומית לדרכה של התנועה, אך בשונה ממנה סברו שיש להתנתק מברית המועצות. הם הטילו את יתבם על הסוציאליזם העצמאי שעיצב טיטו ביוגוסלביה, חלופה שנשללה בשנות המדינה הראשונות משום שהסובייטים התריעו נגד פיצולו של המחנה המהפכני. מצדדי הזיקה החלופית הציעו גם את פולין בראשותו של ולדיסלב גומולקה, שהצטיירה כמגשימה סוציאליזם טהור יותר מזה של ברית המועצות וגילתה סובלנות ליהודים ולמדינת ישראל.⁷⁰ עמדה זו החלה לקנות אחיזה בקרב חברים, ובסמינר התנועתי לחניכי י"ב שנערך כעבור כמה שבועות, בינואר 1957, שאל אחד המשתתפים את יערי: 'מדוע אנחנו לא מזדהים עם הקו של טיטו-גומולקה?' (ההדגשה במקור)⁷¹

68 פטיש, הסחרור והעיוורון, עמ' 203.

69 דיון בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 9.12.1956, שם, עמ' 11-12 (ההדגשה במקור). בנוגע למעמדו ועמדותיו הייחודיות של קובנר בקיבוץ הארצי ראו: דינה פורת, מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, עם עובד, תל אביב 2000, עמ' 287-305.

70 לדוגמה ראו דברי יוסף שמיר ואברהם בן שלום בדיון הראשון מבין שניים בוועד הפועל של התנועה, אש"צ 5-6.10.7(7), עמ' 15-15א', 17, ודברי אליעזר כהן ויצחק פטיש, בדיון ההמשך ב-9.12.1956, אש"צ 5-6.10.8(8), עמ' 5-7, 12. כל הדוברים הללו היו דמויות ציבוריות ידועות בקיבוץ הארצי.

71 שאלות ליערי בסמינר י"ב, ינואר 1957, אש"צ ה-ח-11.4(4), עמ' 1.

ההתנגדות לקו שהציגה ההנהגה חלחלה לכל שדרות הציבור, כמו שאמר צעיר ממעברות בסמינר י"ב שנערך באותה עת: 'בקיבוצי רב החברים שמביעים דעתם, בעיקר בקשר לרוסיה, לא מתחשבים לא בחזן ולא במאיר יערי'.⁷² חזן הבין שעליו לכלכל את צעדיו אחרת, וזמן קצר לאחר הדיונים שהוזכרו, בוועד הפועל בנובמבר-דצמבר 1956, החל לבטא הסכמה פומבית עם הקו החדש בהתאם לדרישת המתנגדים.

אצל יערי היה המהלך הדרגתי יותר. בתחילת תקופה זו הוא ניסה לשמר קשר כלשהו לחזונה של ברית המועצות. מקורבו רישרד וינטרוב טען כלפיו בישיבת מזכירות התנועה באותה עת שבעניין הסובייטי 'מאיר מתוך התגוננות מדבר בסגנון סטליניסטי'. ואכן בחודשים הבאים נגרר יערי לעימות וכחני מתמשך בסוגיה זו בעלון קיבוצו, מרחביה.⁷³ לבסוף, כעבור כשנה, משהבין שהוא מאבד את מושכות התנועה, שינה גם הוא כיוון. בוועידה השלישית של מפ"ם (ינואר 1958) שמאז פילוג המפלגה (1954) הייתה זירה של הקיבוץ הארצי, הוא החל להוביל קו פרו-יוגוסלבי והתנתקות מברית המועצות. כדרכו הוא הסביר את עמדתו בתקיפות, אך תוכן הדברים היה שאול ממתנגדיו לא מכבר. לטענתו, הצלחת הקומוניזם היוגוסלבי מוכיחה שאפשר לשלב נאמנות לעולם המהפכה עם דרך סוציאליסטית עצמאית. הוא הזכיר שגם בעבר (בוועידתה השנייה, חיפה, 30 במאי עד 6 ביוני 1951) התריעה מפ"ם על הקו האנטי-ציוני ואנטי-ישראלי של ברית המועצות, אבל לא התנתקה ממנה בשל כך. עתה הוא כבר לא חשב שיש להפריד בין דרכה של ברית המועצות ובין העוינות ליהודים ולציונים. הוא הודה שברית המועצות איננה עוד מקור להשפעה ראויה על תנועות סוציאליסטיות-מרקסיסטיות עצמאיות, כמו שטענו יותר משנה רוב חברי הקיבוץ הארצי ואף חזן, שותפו להנהגה, וכמו שהבינו גורמים סוציאליסטיים-מרקסיסטיים לא קומוניסטיים באירופה באותה תקופה.⁷⁴

זה היה האות למהפך הרעיוני הרשמי של הקיבוץ הארצי ומפ"ם שהתרחש בוועידה השלישית של המפלגה. בתמיכת המנהיגות הוחלט להסיר את המקף שהגדיר את מפ"ם כמפלגה מרקסיסטית-לניניסטית, ולהחליפו במונח 'מרקסיסטית ולניניסטית'. שינוי המונח ביטא פנייה לדרך סוציאליסטית-מהפכנית עצמאית כדרכן של פולין, יוגוסלביה, סין וגורמים אחרים בעולם הנאמנים לסוציאליזם, אך אינם מחויבים לברית המועצות.

72 שאלות לבונים שמיר בסמינר י"ב, דצמבר 1956, אש"צ ה-ח-411.4(4), עמ' 1.

73 על השלמתו של חזן עם המגמה החדשה ראו דבריו בישיבת מזכירות הקיבוץ הארצי ב-4.1.1957, אש"צ 6.5(4). לדבריו של וינטרוב כלפי יערי, שנאמרו באותה ישיבה, ראו שם. על הוויכוח בעלון מרחביה ראו: פישל, 'על צד אחד שבויכוח', עלון מרחביה, 8.2.1957, עמ' 8; מאיר יערי, 'על מה שעוללנו להם', עלון מרחביה, 22.2.1957, עמ' 6; פישל, 'לא למען הפולמוס', עלון מרחביה, 22.3.1957, עמ' 4.

74 לגישתו החדשה של יערי ראו דבריו בוועידה השלישית של מפ"ם, חיפה, ינואר 1958, אש"צ 31.7-95. (9), עמ' 14, 16-19. על שינוי תורותיהם של הגורמים המרקסיסטיים-לניניסטיים באירופה בהשפעת אירועי הונגריה-פולין ועם פרסום הוועידה העשרים ראו: Perry Anderson, *Considerations on Western Marxism*, Macmillan, London 1976, pp. 27-40; Duvignaud, 'France' (above note 13), p. 318; Galli, 'Italy' (above note 13), pp. 324-334 (especially pp. 330-334)

הזיקה הסובייטית נמוגה אפוא מתודעתו הציבורית של הקיבוץ הארצי, אם כי נעלמה סופית רק לאחר ניתוק היחסים הדיפלומטיים בין ברית המועצות למדינת ישראל לאחר מלחמת ששת הימים. חזן ובעקבותיו יערי נכנעו לדעת הקהל בתנועתם, ואף שגם עתה הציגו עצמם כמובילי הקו הרעיוני של הקיבוץ הארצי, תפקידם התמצה בניסוח דרישותיו של הרחוב התנועתי בלבד.⁷⁵

כסופו של דבר הניסיון להיתלות בפתרון היוגוסלבי לא האריך ימים מפני שהיה פתרון דחק חסר עוצמה. בתוך זמן לא רב חדל הקיבוץ הארצי להטיל את היבדו על קשר לגורם בין-לאומי מהפכני, גם משום שמקור כזה לא היה בנמצא וגם משום שהתנועה כבר לא נזקקה לחיזוק האידאולוגי כתחליף למעמדה ולמעמד מפלגתה. היא הסתגלה, יחד עם התנועה הקיבוצית כולה, לפיחות במעמד הקיבוצים בחברה הישראלית ולמעמדה השולי של מפ"ם כשותפה זוטרה בשלטון (למן 1955).

סוף דבר

הנהגת הקיבוץ הארצי בחרה להעמיק את האמונה בברית המועצות כאמצעי להתמודד עם קשייו של הקיבוץ במעבר מיישוב למדינה. לא רק הקיבוץ הארצי, אלא התנועות הקיבוציות כולן ביקשו להתמודד עם האתגרים החדשים שניצבו לפניהן באותה תקופה באמצעות יצירת זיקה בין-לאומית. גם באיחוד הקבוצות והקיבוצים ובקיבוץ הדתי היו חברים שהכירו בתרומת 'עולם המחר' לאנשי הקיבוץ הארצי בהתמודדות עם אכזבות פוליטיות ושינוי מעמד הקיבוצים בחברה הישראלית, אף שזיקה זו נראתה להם מקסם שווא.⁷⁶

במאמר דנתי בתוצאות בחירתו של הקיבוץ הארצי להדק את הזיקה לברית המועצות. בתחילה, בחודשים שלאחר מלחמת העצמאות, נראה היה שהידוק הזיקה מגשים את הציפיות ממנו: המנהיגים הנחילו לחברי הקיבוץ הארצי את אמונתם וסברו שתודות לה הצליחו טוב יותר מהתנועות הקיבוציות האחרות להתמודד עם המציאות הפוליטית והחברתית החדשה.⁷⁷ גם החברים חשו בעוצמה שהעניקה להם 'המשיחיות האדומה', עד שהתפוגגה למן אמצע שנות החמישים.⁷⁸

75 על 'האווירה היוגוסלבית' בחודשים הראשונים של 1958 ראו למשל דברי ז' שיק בדיון כללי בוועידה התשיעית (הרי אפרים, 1-6 ביוני 1958), מובא בהדים, כג (יולי 1958), עמ' 65.

76 אריה אופיר, 'במבוך', ניב הקבוצה, ב, א (מרס 1952), עמ' 37-38; דברי אברהם הרץ בתוך: 'הקיבוץ לאור התמורות' (פגישת חברים של הקיבוץ הדתי), בארות יצחק, 20.4.1952, עמ' 7; משה אונא, שם, עמ' 20; דברי חיים בן אשר בישיבה ד' של מרכז האיחוד ביפעת, 7.9.1955, ארכיון איחוד/פרוטוקולים/ישיבות מרכז/3/1, עמ' 23.

77 ראו למשל: חזן, 'התנועה הקיבוצית לאור התמורות המדיניות' (אפריל 1949, לקראת המועצה הכ"ח בניר דוד), אש"צ 5-16.20(1), עמ' 20.

78 ראו למשל: הגיית שטיין, 'ברכת חג מנכר' (6.9.1956), בתוך: כוכבי (עורכת), קיבוץ הזורע 1936-1996, עמ' 200; יהודה ארצי, 'הדגל', עלון מזרע, 16.5.1958, עמ' 4. כך העיד גם אבישי גרוסמן, נער מעין שמר באותה עת (ריאיון אישי עם המחבר, 23.7.2001).

ואולם בסופו של דבר החלטתה של הנהגת הקיבוץ הארצי להדק את הזיקה לברית המועצות כאמצעי להרחבת האופק של החזון התנועתי לא השיגה את מטרתה. התקווה לחזק את אמונת החברים בקיבוץ לא התממשה, והתנועה כגוף התיישבותי ופוליטי לא התחזקה. יתרה מזאת, השאיפה לחזק את הזיקה לברית המועצות חרגה מהכיוון שהתוו לה המנהיגים והובילה לידי משבר אמונה קשה שלווה בסערות רעיוניות ופוליטיות.

ההנהגה השקיעה מאמצים רבים כדי לשמר את הדרך שהתוותה, ואחד הביטויים לכך הוא התוכן שנבחר לכינוסי התנועה המרכזיים. בחמש מתוך שמונה מועצות וועידות תנועתיות שכינס הקיבוץ הארצי בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל, העשור שהמאמר דן בו, דנו בחיזוק היסוד הרעיוני בתנועה וליכודה סביב דרכה של ההנהגה.⁷⁹ חרף מאמצי ההנהגה המרוכבים והמחיר שנתבע להשלטת דרכה, לא ארכה הרגיעה הרעיונית זמן רב. בשתי תקופות קצרות בלבד באותן שנים זכתה ההנהגה בתמיכה בדרכה הרעיונית ללא סערות אידאולוגיות. התקופה הראשונה הייתה מקום המדינה ועד תחילת הופעתו הגלויה של מחנה השמאל ב־1950, והתקופה השנייה הייתה משוך משבר ההשמאלה ב־1954 ועד העמקת ההתנגדות לברית המועצות ב־1955. אך גם בימי רגיעה אלה, כמו בשנים אחרות באותו עשור, לא שעו החברים לשאיפת ההנהגה להעמיד את ההיבט הרעיוני במוקד סדר היום של התנועה. בסוף העשור, כבתחילתו, הם דרשו להעמיד במוקד את החשוב בעיניהם באמת: 'זה שנים מוסדות התנועה הזניחו שטח כה חשוב – והוא בניין הקיבוץ'. הם טענו שסדרי העדיפויות בתנועה הביאו לידי כך ש'את הסדק הבחיי השיתוף' הזנחנו מתוך קלות־דעת ואת הפרצה – מתוך חוסר אומץ לתקן'. את זה הם דרשו לשנות.⁸⁰

אך לא רק שהמטרות שנתלו בהידוק הזיקה לברית המועצות לא הושגו, המחיר שגבתה שאיפה זו, שניתן לכנותו מחיר 'האנרגיות התנועתיות', היה כבד ביותר. הסערות הרעיוניות בקיבוץ הארצי ומאמצי ההנהגה לפותחן חיבלו ביכולת להתמודד עם טרדות החיים היום־יומיות, וגם ההתמודדות עם משימות התקופה שבמוקדן קליטת העלייה וחיזוק מעמדו של הקיבוץ בחברה הישראלית לא טופלו כראוי. האנרגיה הושקעה בכיוון עקר, ויכולת היצירתיות שאפיינה את הקיבוץ בתקופת היישוב נפגמה.⁸¹

79 החל בכינוס התנועה הראשון בעידן המדינה (המועצה הכ"ז, נהריה, 10-12 בדצמבר 1948), עבור במועצות נתניה (28 בפברואר-2 במרס 1952), מועצת עין המפרץ (3-5 באוקטובר 1952) והוועידה השמינית (גבעת חביבה, 2-5 באפריל 1954) וכלה בכינוס האחרון בעשור זה (הוועידה התשיעית, הרי אפרים, 1-5 ביוני 1958).

80 ראו בהתאמה: 'לקראת המועצה החברתית', עלון מזרע, 30.5.1958, עמ' 1; דברי רות גורן בדיון כללי בוועידה התשיעית של הקיבוץ הארצי (הרי אפרים, יוני 1958), מובא בהדום, כג (יולי 1958), עמ' 106.

ראו גם דיווח על דיוני הוועידה בהדום, כג (יולי 1958) בו דוגמה להבעת דרישה לשינוי סדר היום התנועתי שבוטאה בדיונים בקיבוצים לפני הוועידה התשיעית ובמהלך הוועידה עצמה.
81 על היצירתיות של התנועות הקיבוציות לפני מלחמת העצמאות ועל אובדנה בימי המדינה ראו: ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 439, 467.

כמו התוצאות בקיבוץ הארצי, גם הכיוון שבחרו מנהיגי הקיבוץ הארצי (והקיבוץ המאוחד) במפלגתם המשותפת הוכח כבלתי פורה מבחינה פוליטית. גם במפ"ם הם העמידו את האידאולוגיה הפרו-סובייטית במרכז בתקווה שהדבר יועיל ליציבות תנועתיהם הקיבוציות, אבל בכך גרמו לעיקור המעשה הפוליטי של המפלגה.⁸² במילים אחרות, הידוק הזיקה פגע במפ"ם וכן בחברה הקיבוצית שלמענה הוא נעשה.

ואולם ניתן לשער שלברית 'האנגריות התנועתיות' השפעה רחבה יותר, ותוצאותיה ניכרות לא רק בקיבוץ הארצי ובמפ"ם. ייתכן שלו בחרו המנהיגים בפתרונות אחרים למשבר, הייתה התנועה עצמה נשכרת ואולי אף מקרינה על שאר הזרמים הקיבוציים. שהרי מנהיגותם העוצמתית והכריזמתית של חזן ויערי בשילוב עם האחדות הרעיונית והחברתית של הקיבוץ הארצי חיזקו אותו וסיפקו לו יכולות, טובות מאלו שהיו לשאר התנועות, להתמודד עם משבר קום המדינה.⁸³

נטייתם של מנהיגי הקיבוץ הארצי להידוק הזיקה לברית המועצות דומה לגישתו של השמאל במערב אירופה בתקופת המלחמה הקרה. האהדה בקרבו לסובייטים התפוגגה רק ב־1956 אחרי דיכוי המרד בהונגריה.⁸⁴ דמיון זה ניכר גם ברור הבא. עם השתרשות התהליכי הליברליזציה איבדו המפלגות הסוציאלי-דמוקרטיות ואף הקומוניסטיות במערב אירופה את דבקותן האידאולוגית ואת יומרותיהן לשינוי חברתי מהותי והסתפקו בתיקונים בסדר החברתי הקיים.⁸⁵ כמוהן ויתרו גם הקיבוצים על האידאולוגיה הייחודית להם, אף שעשו זאת לא רק מפני שאמונתם התערערה, אלא גם כדי לשרוד בימי המשבר שנקלעו אליו בשנות השמונים של המאה העשרים, שביטויי הגלוי היה המשבר הכלכלי הקשה שפרץ לאחר התכנית הכלכלית לייצוב המשק שעליה הכריזה הממשלה ביולי 1985.⁸⁶ ייתכן שמהלך זה קשור לא רק בנפילת הגוש הקומוניסטי באותן שנים כמקובל לחשוב.⁸⁷ נראה שהוויתור על האידאולוגיה הייחודית בקיבוצים, בשמאל המערב אירופי וגם בגוש הקומוניסטי מקורם גם ואולי בעיקר בהיחלשות האמונה או שמא בקריסת המוטיבציה

- 82 על כך עמדו כזכור חוקרי התחום הפוליטי. ראו לעיל הערה 4 במבוא.
- 83 אמנם גם ליצחק טבנקין היה מעמד מיוחד בקיבוץ המאוחד, אבל תנועתו לא הייתה מלוכדת כמו הקיבוץ הארצי, ולכן השפעתו לא הגיעה לעוצמת ההשפעה של מנהיגיו של האחרון. על עוצמתם הפנים תנועתית של מנהיגי הקיבוץ הארצי ועל עוצמתו הארגונית של הקיבוץ הארצי ראו: פאוקר, 'אוטופיה בסבך הסתירות', בעיקר עמ' 385-386, 401, 457. ראו גם הערה 17 לעיל.
- 84 על זיקתו של השמאל המערב אירופי לברית המועצות והתפוגגותה ראו: ג'אדט, אחרי המלחמה, עמ' 276-282.
- 85 Armen Antonian, *Toward a Theory of Eurocommunism: The Relationship of Eurocommunism to Eurosocialism*, Greenwood Press, New York 1987, pp. 1-15; וראו גם: ג'אדט, שם, עמ' 924-928.
- 86 לניתוח משבר הקיבוצים שפרץ ב־1985, ראו: דני רוזוליו, השיטה והמשבר: משברים, הסדרים ושינויים בתנועה הקיבוצית, עם עובד, תל אביב 1999.
- 87 ראו למשל: ענת זלצר (בימאית), הקיבוץ, פרק ד, ערוץ 8, 2011.

להציב חלופה משמעותית לליברליזם של עידן רייגן-תאצ'ר, ששטף אז את המערב, וגליו הכו אף מעבר לו.

את הכיוון החדש התוו חברי הקיבוצים שמאסו בעודף האידאולוגיה של שנות החמישים, שביטויו הבולט היה הזיקה לברית המועצות. וכך גישת הידוק הזיקה הייתה לרועץ לא רק משום שהביאה לידי הפניית האנרגיות התנועתיות של הקיבוץ הארצי לכיוון לא פורה בתקופה קריטית לקיבוץ, אלא אף הזינה מבחינה תודעתית תגובה הפוכה בשנות השמונים. הוויתור על האידאולוגיה, כמו עודף האידאולוגיה, צופן קשיים וסכנות לעתידו של הקיבוץ, אם כי שונים מאלו שבעבר. קשה לחזות אם החברה הקיבוצית תוכל להמשיך להתקיים ללא תודעת הייחוד של חבריה.⁸⁸

88 על הוויתור על האידאולוגיה וסכנותיו ראו: Eliezer Ben-Rafael, 'Kibbutz: Survival at Risk', *Israel Studies*, 16, 2 (2011), pp. 104-106